

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Олексій Корнієнко

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ОЛЕКСІЙ КОРНІЕНКО

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ
З XVII ВІКУ

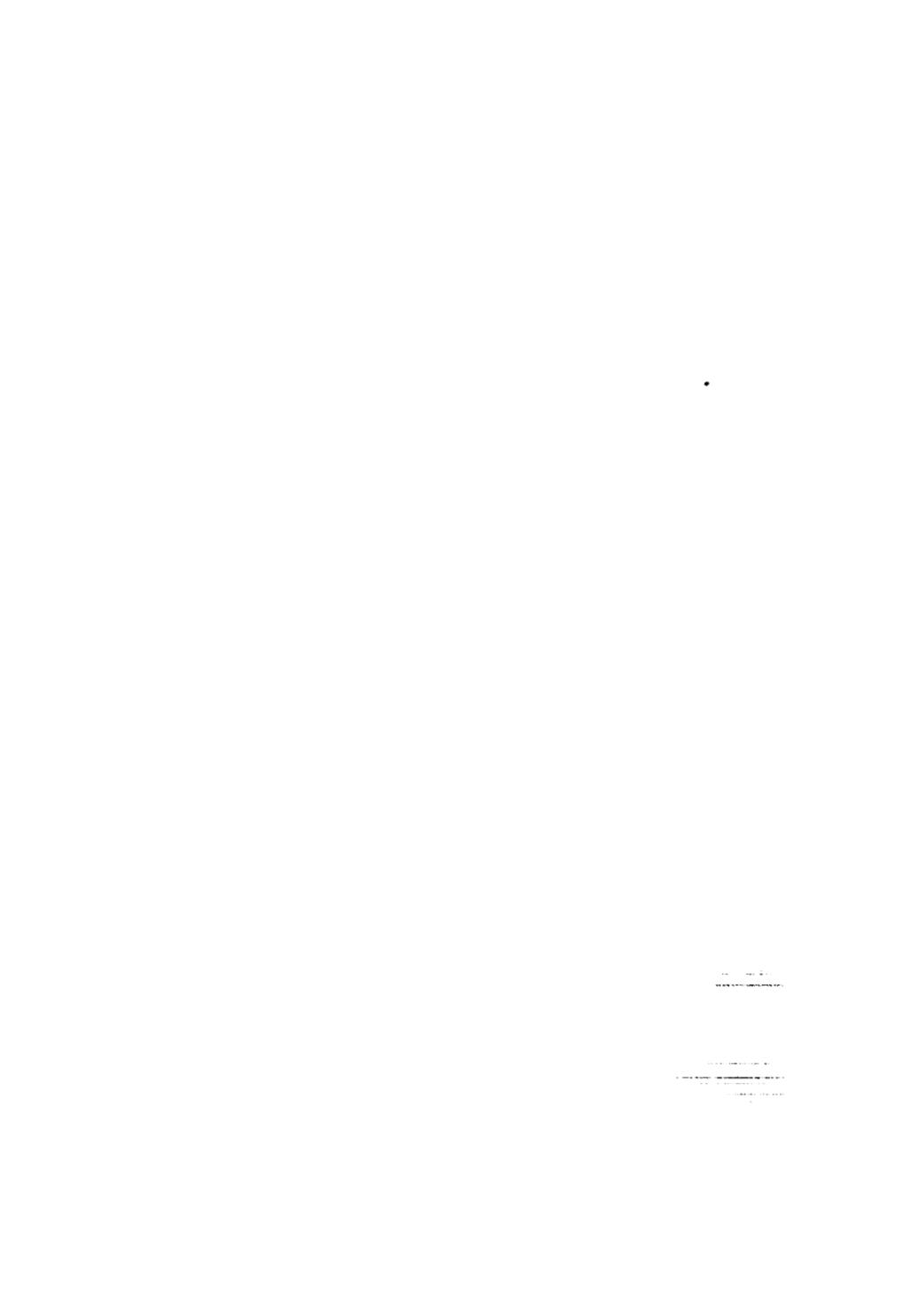
ЧАСТИНА ДРУГА.

Чи не тойто хмель,
[що коло тичин веться?
Гей то Хмельницький,
[що з Ляхами беться.

(З народньої „думи”)

1955

I.

Жовті води.

Зараз по другій втечі Хмельницького, тай по тім, як розбито на Низу вислану за ним погоню, на Україні мов запалив. Крилата вістка передавалася з уст до уст, летіла від села до села, від місточкa до місточкa. Народ схвилювався, ворушився. Кожний чогось сподівався. Збріалися люди ніччу на наради. Всюди вешталися кобзарі по ярмарках, храмах, заходили до хат і співали у піснях, що настав уже час великий кари на панів і гнобителів. Серця ворушилися надією, а всі ждали знаку. Хмельницький був на устах у всіх. Дехто на підпитку став панам погрожувати.

Підслухали це жиди, і пішли доноси до панів. Коронний гетьман Потоцький ненавидів Українців, не любив козаків і супроти них доносів вважав себе звільненим з приказів, інструкцій і конституцій з Варшави, від короля і канцлера, щоби козаків не дразнити, бо вони можуть бути Польщі колись потрібні.

Потоцький памятав про недавні затії короля і канцлера на шляхецькі вольності під покришкою війни проти Турції, тепер

цей гордий кресовий королик не хотів ні одного ні другого слухатися. Не питаючися нікого, лише своїх кресових однодумців, загадав на власну руку здавити увесь рух і знищити осине гніздо, запорожську Січ. Отож задержав усе військо, яким розпоряджав на Україні, на стаціях і дававши утиски більш як перед тим. Очевидно хотів таким побутом довести український народ до од чаю, до зриву, а тоді він погасить полум'я українською кровю. Ловлено козаків і кобзарів, і відрубувано голови без суду, а де кого таки на кіл настремлювано. Так само роблено і з посполитими, на котрого пан або жид показав пальцем. Народ буцімто притих мов пара в цупко затканій посудині, поки її не розірве на куски, достату так, як вітер перед хуртовиною притихає. Посполиті показували себе покірними, і враз з козаками проклинали у голос Хмельницького і відхрещувались від нього.

Тепер почував себе Потоцький безпечним, і загадав піти походом на Січ, зруйнувати її вщент, козаків вибити, а тих, що скряться, повернути у підданство.

Отаборивши біля Черкас, писав листи до кресових панів, щоб збралися з військом під його руку на велике діло, котре положить усій біді край. Писав і до короля, оправдуючися, чому не може держатися присиланих йому інструкцій.

Але про похід перед весною не могло бути мови.

На його поклик стали збиратися до Черкас пани з своїми коругвами, і тепер відбувалися на кватирі гетьмана важні наради. Всі були тої думки, що таким способом зробиться раз на все небезпеці край. Лише розважніші були іншої думки. Вони були за поміркованням, і коли народові дастесь полегчі, то не треба буде робучого люду мордувати, і все заспокоїться. Такі самі помірковані ради приходили і з Варшави. Оссолінський писав, що панам лише привиджується небезпека тому, що Хмельницький втік на Січ, а очевидна річ, що він мусів втікати, ратуючи свою голову. А може козаки як раз збиралися на Січи, щоб іти на Крим, або на море? Це буlob як раз добре, щоб тим татарським боком виладувалась енергія того лицарського народу.

У той саме час прийшов лист від кримського хана, що він стоїть на тім, щоб додержати миру з Польщею.

Тим часом вернув Хмелецький з відповідю Хмельницького. Він знов, хоч з тим перед Хмельницьким не зраджувався, що погоню, яку вислано за Хмельницьким, вибито до ноги.

Пани, почувши таке, дуже розсердились, а пункти Хмельницького вважали безличними. Тоді у раді взяла верх партія Потоцького.

— Самі бачите, панове, що ті хами нам диктують умови, начеб вони були вже побідниками.

І

Воєвничий гетьман польний Мартин Ка-

линовський, хоч жив у незгоді з Потоцьким, тепер підпирає його думку на оружну розправу з бунтарями.

Тої самої думки був панський підлизень і старшина між реестровими козаками Барабаш:

— Я гадаю, панове, що треба вже раз покінчти з тими Запорожцями і з тим архібунтарем Хмельницьким, бо ніколи не матимемо супокою. Ми козаки реестрові, а особливо ми старшина почуваємо себе добре, і хочемо з панами жити в згоді. Чернь хай знає своє діло. Бо, не дай Боже, дожити того, щоб та чернь взяла над нами гору, тоді нема що робити, хіба з моста тай у воду. Тоді треба-б нам самим брати за ціп тай кося, а шельма хлоп лежатиме горі животом, і нашою працею живитиметься.

На тій нараді був і чигиринський полковник Михайло Кречовський, та його ніхто про думку не питав, бо гетьман його не злюбив від того часу, як не припильнував Хмельницького.

Барабаш оповідав опісля, як хитро Хмельницький захопив у нього королівську грамоту, котрою тепер бунтує народ.

Потім зараз вирішено похід, і зараз же відали присуд на Хмельницького, щоб його посадити на кіл.

До весни ще було два місяці. За той час повинні би наспіти кресові пани з своїм військом. Але кресові магнати не спішилися і гетьман сидів без діла в Черкасах, а пан Калиновський в Корсуні.

Та ні, вони не були без діла, бо бенкетували так, як польські пани вміли бенкетувати. Один за одним справляв бенкети на своїй кватирі, один поперед одного садивсь, щоб притиснути своїм багацтвом і щедрістю брата магната. Бо польські магнати не боялися так головного гріха, як того, щоб їх хто не помовив о скрупості. Слідом за панами йшло й військо, пяничало і грабувало бідний народ.

Зараз по великані якось приніс один перебіглець вістку, що Хмельницький вже рушив з Січи з Запорожцями, і задумує отаборитися між Тясмином та Дніпром. Знову зібралася рада.

Калиновський подав думку, щоб розумним маневруванням змусити Хмельницького вийти в поле, і тоді його розбити. Інші того побоювалися, не знаючи, яка у Хмельницького сила. Краще підождати його тут у безпечному місці, поки не збереться від кресових панів більша сила. Йти в степ небезпечно, особливо тепер під весну. Та ще й на прикази короля треба підождати. А щоби бунтарям показати, що ніхто їх не боиться, треба безупинно посылати увесь час сильніші розїзди і безперестанку його непокоїти. При тій нагоді піймається певного язика, і можна буде довідатись, які у Хмельницького замисли ішли. Хоч як Потоцькому подобалася думка Калиновського, то ізза ворожнечі до нього не хотів її приняти за свою. Він говорив:

— Я певний того, що той розізд, що

його пішлемо на Хмельницького, сам з ним справиться і розібє цю голоту на порох. Чим менше нашого війська на це буде треба, тим більша для нас слава.

Тоді приступив до нього його син Степан Потоцький, і вклонившися, каже:

— Мій поважаний батьку! Мені вже час увінчати моє чоло марсовим вінцем. Досі не мав я до цього нагоди. Так дозволь мені обнати командування над тим військом, котре на ребелянтів посилаєш.

Степан Потоцький мав тоді 26 років, був гарний з лиця і здоровий, а природня річ, що батько хотів його бачити ще й славним. А тепер як раз траплялася нагода без великої небезпеки показати себе на полі Марса.

— Йди, сину, я на це позволяю, і вкраси наш родинний герб ще одним вінцем.

Та старий гетьман не довіряв досвідові молодого сина, і піslав з ним досвідного полководця Шemberга, що був тоді козацьким комісаром і старшим над реєстровими. До того розізду було призначено ще Сапігу, і багато іншої знатної шляхти. Вони всі були тої думки, що ребелянтів можна буде розігнати канчуками, не добуваючи шаблі.

Бунчучно і шумно виступав Степан Потоцький у той похід, маючи під собою 6000 війська, 12 гармат, та великий табор возів з усяким панським добром, якого зовсім на війні не було треба, і з харчами.

Молодий вождь був гордий на своє військо, яке перед ним переходило. Іхали на

добірних конях панцирні гусари з крилами за плечами, котрими нераз полошили ко-зацькі коні, з довгими списами, на яких ма-яли прaporи. Були заковані в залізо виби-ване сріблом, що блистало до сонця. На пле- чах мали шкури леопардів, які в бігу підно-сив вгору і розвівав вітер мов крила. Пере-їхала далі легка кіннота, драгуни умунду-ровані по німецькі, перемашували квар-цяні сотні і німецька піхота, зложена в біль-шій часті з Українців. Як вийшли з табору з під Черкас, приказав досвідний Шемберг утворити з возів чотирокутник*), і порозмі-

---

*) В о з о в и й т а б о р . Такий спосіб войовання в дефензиві був уживаний у середньовіччі на заході Європи. Німці звали його вагенбург. Такими возовими таборами послугувалися Чехи у гуситських визвольних війнах з великим успіхом.

Та не можна казати, що той спосіб войовання дістався на Україну із Заходу. Його витворила тут місцева потреба. Звісна річ, що полузднєва Україна кольонізувалась уходництвом. Цілі валки людей, яким тісно ставало жити по городах під охороною замків, виходили весною на ціле літо в степ. Тут ловили звіра та рибу, брали з звірів шкури, а рибу вялили, збирали з диких бджіл віск та мед, і з тим вертали в осені додому. На уходи виходили з возами. Часто нападали їх у степу татарські хижаки, треба було відбиватись, ховаючись за возами.

Козаки довели цей спосіб войовання до ми-стецтва. Табор прибрав сталі форми. То був чотирокутник обставлений возами військового трену. Його ставили на пригожім місці близь води і трави. Як табор мав стояти довше на одному місці, то його обкопували або ровом і валом, або лише настільки, щоб добути землю на підсилені попід вози, щоб охороонити ноги від ворожих стрілів. В середині табору ставляли шатра. На возах ставляли гармати. Такий

щував військо. Степан Потоцький, держачись під боки, говорив до шляхтичів:

— Чи є така сила, щоб могла перед нами встоятись? Ми не вернемо, поки не розіб'ємо ворога дощенту.

А у Хмельницького було тоді війська 8 тисяч і 5 гармат. Правда, за ним стояв Тугай-бей з чотирма тисячами Татар, та Хмельницький знов, що Татари перші у бій не підуть, але аж тоді, як козацтво матиме гору над ворогами. Колиб не повезло, так тоді Татари не лиш не підуть ім помагати, та ще помогут Полякам їх бити.

Тугай-бей переказав Хмельницькому, щоб зачинав перший. Хмельницький, хоч бачив свої слабші сили, почував себе морально сильнішим. Він знов добре терен, якого Поляки не знали, знов пляни ворога і склад його війська, знов, що в німецьких полках і між драгунами багато Українців, котрі певно перейдуть до нього. Покладав теж багато на поміч Кречовського, котрий переказав йому через Чорненка. Хмельницький поперед усього обставив берег Дніпра, кудою реєстровці під Барабашем мали плисти на нього, дотепними Запорожцями, з полковником Ганжею. Вони мали перемовляти

табор важко було здобути наступом, бо стіна з ворізів ставилася в кілька лав. Звичайно треба було таку фортецю брати облогою. Возовий табор при оферензиві служив за опірну точку для армії. Там були зложені всі припаси воєнні, і можна було в потребі захиstitися перед напором ворога. Звідсій роблено вилазки.

реєстровців до себе. Ганжа був найдотепніший між козацькими старшинами.

Дня 2 мая 1648 допили реєстровці з німецькими піхотинцями до Камяного Затону. Вже вечеріло, і вони мали там переноочувати на байдаках, не виходячи на беріг. Однаке з передніх байдаків, котрі виправив Кречовський ранше, козаки таки на беріг повиходили. Ганжа вийшов їм на стрічу з прaporом у руці, і візвав їх, щоб збіралися зараз на чорну раду, значиться без старшин.

Ніхто з реєстровців не знов Ганжи, і думали, що він теж реєстровець. Стали сходитись, і обступили його довкруги. Ганжа говорив:

— На кого ви йдете, брати? На бунтарів, правда? А проти кого вони бунтуються, і за кого треба їх карати? Авжеж, що за панів, котрі гноблять і козацтво і посполитих, і не дають їм жити з своєї праці. Ті бунтарі не можуть довше на ті знущання дивитись. А хто є ті бунтарі? Наші і ваші брати, котрим це можна спокійно жити на Україні. Отож ті самі пани загадали вашими руками скорити бунт і зробити з вас Каїнів братовбивців, а панам з вашої поганої кріавової праці вийде користь, і далі зможуть спокійно бенкетувати і панувати. Ви знаєте, як тяжко покарав Бог Каїна, то і вам таке буде. Ми йдемо на панів за волю і свободу. У нас не мала сила, а за нами стоїть ще й Тугай-бей з великою ордою. Ви цього не знаєте, що ми приєднали до себе Татар на підмогу. Поможете панам нас розбити, то пани, як кожного разу, заплатять

вам ще більшим поневоленням і зроблять з вас робучих волів до решти.

Брати! Схаменітесь, покиньте клятих Ляхів, приставайте до нас під руку гетьмана Хмельницького. Тепер, або ніколи. Як прогавимо цей слушний час, то наші внуки і правнукі нас проклянуть.

На те каже один реєстровець:

— От якого сорому дожили! Підпомагаємо наших ворогів кровопийців проти рідних братів.

Другий реєстровець Кривуля виліз на плечі двох товарищів і говорив:

— Як ми вже на байдаки сідали, силували нас пани ще раз на вірність панам присягати. Та така силувана присяга сумління не вяже. Гей, товариши, всі як один переходьмо до гетьмана Хмельницького, а старшину, котра не схоче з нами йти, келепом по лобі тай у воду...

Ця промова зробила велике вражіння. Вже не було двох думок, що реєстровці перейдуть до Хмельницького.

Настав великий галас. Клич: до гетьмана Хмельницького! пішов по байдаках. Тоді реєстровці, а за ними і Українці з поміж німецьких піхотинців кинулися на тих старших, що знущалися над ними і держали руку з панами, і стали їх бити. Ляхів старшин вибили без розбору. Згинули тоді Гурський, Вадавський, Несторенко і Гайдученко. Барабаш, не прочуваючи нічого, спав у байдаку. Розбуджений криком зміркував зараз, у чому діло, і загадав боронитися. Хопив за мушкет. Та

в цю хвилю козак Фелон Джеджалик*) застромив його на спис, гідніс вгору наче сніп на вилах, і кинув далеко у воду.

Недалеко того місця стояв Степан Потоцький з своїм військом. До нього доходили крики, та панам і на думку не приходило, щоб це була зрада.

Реєстровці вислали зараз посольство до Хмельницького.

— Прийми нас, батьку, під свою руку. Ми всі готові покласти наші голови враз з тобою за нашу віру і свободу.

На березі Дніпра сидів Хмельницький на білому коні з коругвою в руці:

— Брати! козаки! Ляхи забрали нам честь, волю і віру, повернули нас у холопів. І то називається лядська подяка за нашу вірну службу, за кров пролиту для Польщі. Ми втікали перед бідою, здобували дику землю, пустиню, щоб лише спочити спокійно. Та лиш ми стали розживатися, як пішла за нами лядська чума. І тут нас знайшли, щоб над нами панувати і годуватись нашою працею. Куди ж тепер втечено? Дикому звірові дав Бог кігті та зуби, щоб оборонятись від напasti, а ми розумні люди маємо гнути шию під лядське ярмо? Настав слушний час. Наші заму-

---

*) Фелон Джеджалий родом Татарин. Вихрестився, і служив у реєстрових козаках осаулою. Як перейшов до Хмельницького, то став кропивницьким полковником. Коли під Берестечком зрадливий хан придеряв Хмельницького в полоні, то козаки вибрали Джеджалика гетьманом. Та як лиш Хмельницький вернувся з полону, Джеджалик передав йому булаву як справдішньому гетьманові.

чені гетьмани ізза могили кличуть нас, щоб ми помстилися за їх мученичу смерть.

А тим часом Татари на своїх справних конях перевозили козаків з байдаків на беріг. Хмельницький післав зараз післанця до Тугай-бєя, звіщаючи його про те, що сталося.

Дня 4 мая побачили Поляки із свого табору, як козаки і німецька піхота гнали до табору Хмельницького і піднесли велику куряву.

— От вже і наші реєстровці на місці, розділи пани -- тепер наша побіда певна. Того Барабаша треба буде на найближчім соймі подати до нобілітації*), він заслужив собі на те.

Один Чарнецький хитав на те все головою і нікому не поділяв загальної радості.

— Щось воно не так, панове. Скажіть мені, звідкіля козаки і піхотинці коней взяли? Таж байдаки в коней не перекинулись. То очевидна зрада, і нема чого радіти. Глядіть, як усе летить до ворожого табору, і ніхто їх не зупиняє...

Тепер пани, хоч і не знали, що за козаками стойть Тугай-бей, дуже збентежились, проклинали вражу віру, і впали на духу.

Козаки стояли в таборі над берегом потока Жовті води. Ляхи стояли на другому боці. Від одних до других було добре видно. Пани думали, що козаки зачнуть наступати, а тоді привітають їх гарматою та мушкетним вогнем, а потім пустять на них кінноту. Але

---

*) Призвати йому шляхецтво.

козаки сиділи тихо в таборі, навіть на герці не виходили. Пани побоювались якоєсь хитрости від Хмельницького і гадали, що його в таборі не було. Так було справді, бо тоді гетьман приймав реєстрівців. Аж Чарнецький відкрив їм очі.

— Зрада! зрада! кричали пани. Хами зрадили нас, і тепер ми пропали...

Один Чарнецький не втратив глупздів.

— Ну, так що? Зрада, то зрада, але ми ще не пропали. Нашими гарматами зможемо ще довго з табору відбиватися, а за той час наспін підмога від гетьмана.

Це їх трохи заспокоїло, і післали зараз листа до гетьмана.

Тугай-бей, як почув, що реєстрівці перейшли до Хмельницького, був певний, що козаки побідять. На просьбу Хмельницького піslав частину Татар позад польського табору, де вони сковались і відтяли можність сполуки з головною силою. Ім зараз попав у руки Яцко Райський, котрого Степан Потоцький піslав з листом. Лист принесли Хмельницькому і з нього він довідався, що через зраду Українців військо зневірене, і на нього багато покладати не можна. Поки що постягали вози і отaborилися на місці. Тоді козаки стали наступати. Поляки відкрили гарматний та мушкетний вогонь, козаки наступ зупинили і завернулися назад. Це так осмілило Поляків, що Степан Потоцький рішився на другий день зробити вилазку. Тоді їх козаки виступили з табору і серед граду куль перейшли потік Жовті води. Поляки

стали перемагати і були певні, що побідять. Аж тут позаду почувся могутній татарський боєвий оклик: аллах! аллах!

По наказу Тугай-бея Татари не мали зачинати, поки не зачнуть наступу козаки. Тепер, почувши рев гармат, взяли це за умовлений знак і вдарили ззаду на Поляків.

Це було для Поляків несподіванкою, та то ще не був біді кінець. Польські драгуни, що складалися з Українців, перейшли тепер з великим криком на бік Хмельницького.

Пани кричали: зрада, зрада, спасайся хто може!

Степан Потоцький ганявся поміж шляхтою і здергував їх:

— Ганьба вам, панове, що мов отара овець втікаєте, хоч знаєте, що нікуди втікати. Чиж не краща лицарська смерть?

Пани сховалися в таборі і стали відстрілюватись. Так тривало до вечера. Пани надіялися на поміч від гетьмана, та вона не приходила. Козаки, показуючи лист до гетьмана, гукали:

— Краще ви, панове, здайтесь на ласку пана гетьмана Хмельницького, бо ваш лист ураз з паном Райським у наших руках. А чому ви того листа не послали козаком? таж козаки на те й є, щоб панські листи розвозити.

А другі гукали:

— Ви краще зробите, панове, як здастesя на ласку хлопів. Подаруйте їм на один рік очкове, та сухомельщину, та подимнє, або позвольте без жидівської ласки дитину

охрестити без окупу, то хлоп буде для вас ласкавий.

Кожне таке глузування доводило панів до скажености.

Аж виїздить Хмельницький на білому коні під сам табор.

— Шкода вас, панове. Я не хочу вашої загибелі. Побіда у мене в одній руці. За мною стойть Тугай-бей з ордою. От краще ви пришліть когось з ваших, та зробимо мирову...

Це піддало Полякам надію на рятунок. Поки будуть вестися переговори, наспіє гетьман з військом. Післали Степана Чарнецького. Його приняв Хмельницький з великими почестями. Представляв свої кривди, хвалив хоробрість Чарнецького, а про інших полководців висказувався з маловаженням. Розпочалися бенкети, але про згоду ніхто не говорив.

За той час посилив Хмельницький до Тугай-бея, щоб зачинав, бо Поляки оточені з усіх боків.

Аж на другий день Чарнецький заговорив перший про згоду.

— Чого ви, панове козаки, хочете від нашого війська?

— Нічого нам від вас хотіти, за наші права нема що з вами говорити, бо між вами нема сенатора*). Та ви зробіть ось як: віддайте нам усю гармату і вертайте собі до пана гетьмана.

---

*) Лиш тоді могли Поляки з противником переговорювати, коли був між ними бодай один сенатор.

Чарнецький згодився і хотів зараз відіздити, та Хмельницький його не пустив.

— Як довго мої козаки будуть у вашому таборі відбирати гармату, я вашосціпустити не можу. У мене не буде вам зле, а що маєте своїм сказати, то перешліть через моого гінця.

Пани згодилися на мирову Чарнецького. Краще втратити 12 гармат, чим втратитижиття. Так передали козакам усі гармати. Пани стали відступати. Козаки їх не зачіпали, а йшли за ними у віддалі аж до яру, що зветься Княжим байраком. Яр був порослий густим лісом.

Аж ось побачили збоку велику куряву. Це наступав Тугай-бей з Татарами. Його не обовязувала умова з Хмельницьким. Посипалася на Поляків хмара татарських стріл. Та ще при Тугай-беею були козацькі гармати, і він став стріляти на панів. Пани стали поспішати у байрак, та тут натрапили на велику перешкоду. На дорогу у байраку накладено дерева, покопано рови та ями...

— Зрада, панове, кричав Потоцький, але ми здаватись не будемо, а поляжем з честью, як на лицарів пристало.

Пани позлазили з коней, покидали мушкети, і оборонялися шаблями, а тобі ломаками. Татари насіли на них мов осі. Козаки до бою не мішались.

Поляків розбили. Потоцький важко ранений попав у татарський полон. З нього глумились козаки:

— Не краще було вдома сидіти? От куди завела тебе дорога на Запорожжа!

В полон попали: Шемберг, Сапіга, Чарнецький і багато інших.

Не краще було вам панам з нами козаками у згоді жити? Але, вам кращі були жиди кровопийці, чим ми запорожські молодці... тепер покоштуєте татарської конятини...

Зараз же кобзарі і пісню про це склали:

Гей там поле, а по полю цвіти,
не по однім Ляху заплакали діти.

Гей там річка-річка, через річку глиця,
не по однім Ляху зосталась вдовиця.

II.

Бранці в Чигирині.

Як лиш польний гетьман Калиновський на приказ Потоцького вийшов з військом з Кременчука в поле,увесь той простір став вільний від польського війська, а між тим і Чигирин. Народ заворушився всюди, проганяв польських урядників, громив жидів і заводив свої порядки. Зараз обирали свою старшину. Чигирин був перший, що так зробив. Головою вибрано старого Серпанку. Чаплінський знав, що його жде, коли пішов Хмельницькому в руки. Тому завчасу забрав гроши, і що далось, лишив жінку, і втік у Черкаси. Те саме зробив і Конецпольський. Він щось завчасу пронюхав і ще перед тим виїхав до Бродів, де й занедужав. Ляхів мов вимело. Жиди втікали або гинули, або ховалися перед помстю розлюченого люду.

Хмельницький як лиш зібрав військо, хотів іти на Чигирин, щоб помститись на своєму ворогові, та старшина не допустила. Тепер важніші діла загальні, чим його приватні справи. Врешті можна заложитися, що Чаплінського в Чигирині вже немає.

Зараз по розгромі на Жовтих водах приклікав Хмельницький Олексія, віддав йому під нагляд пійманіх у полон шляхтичів, велів відвести їх у Чигирин і там пильнувати.

— Іх треба пильно наглядати, нічого їм не відмовляти, їм мусить бути добре, але не можна їм втекти, або з ким небудь порозуміватися. Як би ти перехопив який іх лист, так передай мені. Будь для них чесний і бережи їх, щоб хто не захотів зробити собі з ними справу. Вважай, щоб тебе не перехитрили, бо ти Ляхів ще не знаєш. З ними можна цілуватись, але мати ножа на поготові не завадить. В Чигирині ще багато Ляхів лишилося, то схочуть їм помагати. А що ти людина освічена, то не будуть з тобою нудьгувати.

— А що мені робити, колиби справді хотіли втекти?

— На те маєш козацьку сторожу. Та козаків теж треба пильнувати, щоб їх хто знадвору не перекупив. Попроси від мене городян, щоб пильно дивилися за підозрілими людьми, бо ти таких не можеш знати.

Чигиринці дізналися про побіду на Жовтих водах ранше, як сам гетьман Потоцький. В городі настало велика радість,

по церквах правили молебні. Як Корнієнко привіз бранців, вийшов на вулицю увесь Чигирин. Корнієнка вітали як свого. На бранців дивились, не даючи віри своїм очам. То ті самі пани, перед котрими недавно ще кирпу гнули і кланялись мусіли. З Шемберга глумились, бо його найбільше не любили. Сипалися за ним погрози, що варто його на кіл настромити за те, що він з козаками робив. Бранців помістив Корнієнко у замку. Замок був тепер пустий. Розставлено довкруги сторожу, видано гасла.

— Я до панів буду частенько навідуватись — говорив Корнієнко. Чого вам буде треба, так скажіть мені, а з козаками не говоріть нічого, бо слова від них не почуєте.

— Чого ж так строго, вашмосць, з нами поводишся?

— Так приказано. Та я це не називаю строго, бо колиб так ви піймали пана Хмельницького, то певно поводились би не так, і не церемонились би так, як я з вами.

— Чого, вашмосць, з тим простаком у розмову заходиш, каже Сапіга по латині до товариша — шкода слів.

Корнієнко показував, що нічого не розуміє, а Сапіга говорив далі.

— Я вам заручаю, що той хам Хмельницький не зважиться нам що небудь лихого зробити. Він же знає, що це його повстання, то соломяний вогонь, швидко заблиснув і ще швидше погасне, так як все було з хлопськими повстаннями. Незадовго навкучиться їм воювати, і розійдуться до-

дому з добицею, яку награблять. Тоді Хмельницький не покаже носа з Січи, поки його і там не піймають і на кіл настромлять.

— А як ми той бунт присмиримо, — каже Чарнєцький, — то винищимо все до тла, щоб і сліду не стало по шизматиках. Всі церкви перемінимо на костели, або уніяцькі церкви. Хочби прийшлося всіх перерізати, то я би їх не пожалів. Тоді землю скольонізуємо польським хлопом, і аж тоді буде спокій.

— Я гадаю, — каже Сапіга, — що не в однім православю лежить корінь зла. Знаю з того, як у нас на Литві. Там нема релігійного гнету, бо у нас є й православній кальвіни й аріяне. Тут ціле лихо лежить на Запорожжу. Здобудемо його, тоді буде спокій. Нашому хлопові не так зло, як у вас, ю, й Запорожжа далеко. На Україні інакше, бо тут мають свій азиль на Запорожжу. То усе нещастя.

— Але могилянську академію у Київі таки треба знести, — каже Шемберг, — не тому, що вона православна, але тому, що вона робить велику конкуренцію нашим єзуїтським колегіям і виховує освічених людей з поміж православних, які справді нашій справі приносять шкоду. Інакші булоб, як би православні шляхтичі виховувались би у єзуїтів, у патріотичних католицьких цнотах. Возьмім такий зразок, як князь Ярема Вишневецький. Пішов до колегії православним, а вийшов ревним католиком, якому слушно належиться прикметник *defensor fidei* (оборонець віри). А такий Януш Острож-

ський, син такого запеклого шизматика, як покійний Константин...

— Богдан Хмельницький — каже Сапіга — виховувався теж у колегії єзуїтів у Ярославі, а лишився шизматиком. Тому-то я кажу, що не в православю корінь лиха.

— Хочби я з вами погоджувався, — каже Шемберг, — то мені мусите призвати рацію у тому, що могилянська академія шкідна для нас хочби тому, що дає козакам освічених людей і патріотів на їх лад, а того між Українцями не може бути. І там на Запорожжу, і тут між реестровими козаками є багато освічених людей, і вони ведуть перед. Як би ми нині добре стояли, колиб у козацтві, колиб на цілій Україні була сама неграмотна чернь!

— І в тому правила поставити не можна, — каже Сапіга, — *nulla regula sine exceptione* (нема правила без виїмку). Візьмім Адама Кисіля...

— Но, но, обережно, панове, не висувайте його на зразок, — каже Чарнецький, — у йому сидить така сама шизматицька душа, лише, що прикидається Поляком.

— Мені прийшов тепер на гадку, — каже Шемберг, — пан Кречовський. То щирій нам чоловік. Козаків уміє держати у послусі. Шкода його для Польщі, що так марно згинув там десь від черни. Багато на нім Польща втратила... Шкода тільки, що в послідніх часах втратив ласку у краківського пана (коронного гетьмана) — то за те, що не допильнував Хмельницького...

— Щож він тому винен, що його найвір-

ніший осаула дав Хмельницькому підкупиться? Я вам кажу, що колиб він був старшим над байдаками, не той пяниця, баба, Барабаш, то був би до того **не** допустив.

Корніenko слухав тої розмови, дивлячись у вікно. Його аж підносило, слухаючи панських теревенів, і тепер хотів їм відплатити за те, що говорили на могилянській академії. Він повернувся лицем до панів і каже по латині:

— Заспокійтесь, панове. Пан полковник Кречовський здоровий живе. Він з цілім своїм полком перешов на бік Хмельницького.

В панів начеб громом вдарило. Збентежились дуже тим, що Корніenko слухав їх розмови. Але вістка про зраду Кречовського видалась їм неймовірною.

— Я вашмосцям не хочу перешкаджати в розмові, — каже Корніenko, — і длятого відходжу, коли дс мене не маєте жадного бажання.

Пани були і одним і другим так збентежені, що довго по відході Корніенка не могли промовити слова.

— Це також певно вихованок академії. Можна було по його рухах і усім поведінню пізнати, що він не з простих. Ніколи не можна бути надто обережним...

— А що скажете до Кречовського, вашмосьць Шемберг? питає Сапіга.

— Я тому прямо не вірю. Цей хам хотів нас уколоти і таке видумав. Подумайте: цеж шляхтич і латинської віри, католик...

— Тут на Україні і в чуда треба вірити, каже Сапіга.

— Отож, панове, каже Чарнецький, ми тут сидимо всі на бочці пороху і самі не хо-чимо того знати. Того, що тепер твориться, не можна легковажити, тут за кожним кущем криється зрада, а наші пани недоцінюють не-безпеки. Щоб я був фальшивим пророком, але я й за наше військо, що стоїть під Чер-касами з обидвома гетьманами, боюсь дуже. Нагадайте ті чванькуваті мови панів перед тим, поки ми пішли на Жовті води: канчу-ками розженемо чернь... а тим часом Хмель-ницький показав себе не абияким грачом... до того ще обидва гетьмани в незгоді між собою. Що один скаже: біле, то другий дока-зує, що воно якраз чорне. І тепер так буде. А військо, як довідається про наш розгром, то зневіриться. У нас немало є у війську шиз-матиків, а вони певно перейдуть за приміром тамтих до Хмельницького. Хмельницький знає через своїх шпигів добре, що у нас ді-ється, і все використає для себе... навпаки, ми не знаємо нічого, що там робиться. По-думайте, що ми нічого не знали до послідньої хвили, що з Хмельницьким Тугай-бей... Нечу-вана річ... Кречовський на наших очах пере-ходить до ворога, а ми аж тепер про те до-відуємося...

— Ми короткозорі, близорукі, каже Са-піга, — колиб ми хоч трохи вміли дивитися на дальшу мету, то до того не булоб при-йшло. Хмельницького треба було задобрити в тім конфлікті з Чаплінським, а був би певно

сидів тихо. Будь що будь, а йому зроблено велику кривду, а Чаплінський не така велика фігура, щоб через нього ризикувати. Виграв лише тому, що він католик, у вас все мусить те католицьке шило з мішка вилізти. А потім пощо було Хмельницького дразнити тими арештами та гоненням. Загналисьте лиса в тісну вулицю, то тепер не дівуйтесь, що кусає. Пан гетьман з паном Конецпольським наварили пива, а ми мусимо його випити. У нас на Литві живеться хлопу під литовським правом далеко краще, чим у вас у короні. Ваші кресові пани прямо збожеволіли. Гнет, тай гнет, грабунок, обдiranня, а це все мститься і зло скінчиться. Даремне й. м. король закликає до помірковання...

Шемберг обурився:

— Вашмосць не знаєш тутешнього гультайства без чести і віри...

На те відзвивається Іван Виговський, руський шляхтич, котрий не мішався досі до розмови:

— Не вони тому винні, а ви самі, що їм відбираєте і честь і віру, робите з них рабів, винятих з під права, а раб ніколи не буде вірним. Чарнецький поглянув на нього нена висно:

— Ми якось дамо тому раду, і погасимо це повстання в потоках шизматицької крові, як і ранше гасили. Не забувайте на Солоницю і Кумейки...

— А був там Хмельницький? — питає Сапіга, іронічно всміхаючись. Я вам, панове кажу, що козацтво було досі львом з осля.

чою головою, тепер на тім карку виросла голова лиса, а то вже тяжча справа. Хмельницький мудра голова і хитрий, а до того він став легендарною особою. Треба признати, що між нами нема такого, хтоб йому спростав... вивелись..

Так спорили з собою частенько.

Як прийшов Корнієнко до них удруге, Шемберг питає трівожно:

— Чи справді Кречовський зрадив?

— Я гадаю, що він не зрадив, бо він український шляхтич і спочуває королівським замислам...

— Рани боске! — скрикнув Шемберг — хіба вже буде кінець світа...

— Ні, кінця світа ще не буде, а буде кінець магнацькій сваволі, а може кінець Польщі.

Пани поглянули на нього так, що мало його не зіли очима...

— Чого, вашмосці, сердитесь на мене? Хібаж не самі пани польські зложили по смерти гетьмана Конецпольського пророцтво, що це значить конец Польски, *finis Poloniae*. Я цього не вигадав, а я знаю, що колиби ви могли, казалиб мені за ці слова язика врізати. Я собі міркую так: Коли польський король не значить у магнатів віхтя соломи, коли його приказів ніхто не слухає, коли кожний магнат вважає себе самого королем і необмеженим паном, коли нема права і справедливости, а панує сваволя, то скажіть мені, панове, чи така держава може довго устояти? Козацтво потрясе Польщею в її осно-

вах, а тоді як лиш подуне вітер збоку, будівля завалиться. Хіба ви того не бачите?

— То вже Хмельницький з вашмосці говорить, каже Чарнецький, Польща ще велика і сильна, і мусите їй коритись.

— Я це знаю не від пана Хмельницького а трохи вчився історії. На саму силу нема що так дуже покладатися, бо гуси вола поконаютъ. Розбурханої хвилі вже ніхто не здергить, навіть сам Хмельницький ні, бо втопився би. А панове дуже помиляєтесь, що Хмельницький із жадоби помсти викликав повстання. Його викликали магнати, ті кресові королики своїми звірствами над усім українським народом. Гляньте, панове, на мене: я попович, і маювищу освіту, а як мій батько вмер, то пан князь Ярема хотів мене завернути у підданство і зробити своїм надворним блазнем, щоб я його веселив, а за невдалі жарти канчукі брав.

— До того він не мав права, — каже Сапіга, — бо духовний стан і його наслідники вільні від підданства.

— Я це знаю. А чи котрий кресовий магнат дивиться на закон? Я мав дістатися в підданство найбільшого лотра на Україні і я мусів втікати. Я чув, як панове перед хвилею величали того пана оборонцем віри...

— Бо він на це заслугує, — каже Чарнецький.

— То в. м. так кажете. Але може би так не сказав п. Казацький, котрому князь Ярема збройним розбишацьким наїздом забрав Ромен. Не сказали би так і ті сироти

Вишневецькі, котрим той оборонець віри на сфальшованім завіщанні майно заграбив. Певно не сказав би того і пан хорунжий Конецпольський, котрому пан Ярема відібрав Гадяч... От бачите в. м., яких богів ставите на престолі, і молитесь до кумира, хочете, щоб Господь такої поганської біжниці не спалив вогнем.

— Подивляю ельоквенцію вашмосці, — каже Чарнецький, але тут ми говорили лише про лицарські цноти пана князя, тих ніхто не може йому відмовити.

— A defensor fidei? Як в. м. такі слабкі викрутні резони ставите у відповідь на мої нагі факти, то шкода говорити. — Він вишивов схвилюваний..

— То Хмельницького школа, — каже Шемберг.

— А може як раз Кречовського, — каже Сапіга.

Олексій, поки не запевнився, що бранців добре стережуть, не мав часу побігти у город, щоб привітати знайомих. Пішов поперед усього до няні Горпини.

Вона аж помолодшала, така була рада.

— А не қазала я, Олексію, що Господь пішлое кару на Ляхів... Якби ти був бачив, як з Чигирина все втікало!.. А що там Богдан, чи здоровий, чи зараз навідається до нас?

— Здоровий, няню, велів вас поздоровити. Ми розбили Ляхів до щенту, а ось я привів панських бранців і мушу пильнувати. Не мав хвилиники часу, щоб до вас навідатись.

— Але у Серпанків уже був, правда?

— Ні, няню, не ходив нікуди. А в тім, нема у Серпанків того, до чого мое серце тягне.

— Є, вже Катрусю привезли з Київа здоровісіньку, ще краща як була ранше. Я її в церкві бачила...

— Неважек? — скрикнув Олексій. Бог би вас, няню, за це слово милував. Зараз таки там побіжу, бо в мене часу мало.

— На мое лишенко я тобі це сказала, був би ти ще часочок у мене посидів.

— Другим разом, няню, не сердься на мене, далебі не видержу.

— Нічого, синку. Не маю совісти здергувати тебе, йди з Богом, повеселись, а мене старої не забувай. Я тебе так люблю, як Богдана і Тимоша... А знаєш... Приходила Чаплінська... Він її покинув і втікаючи не хотів її з собою брати.

— Пан гетьман радіти буде...

— Нема чого радіти, бо з нею не буде йому радости. Як вона так з легким серцем могла жити з другим, то вона повія, а не жінка. Я все Богданові говорила: не женись сину з Ляшкою... Не послухав і через неї стільки натерпівсь...

Корніенко вже далі не слухав. Йому пильно було до Серпанківної. Та зараз на вулиці нагадав собі про свої обовязки. Не на женихання прислали його сюди, а на службу гетьманові у важному ділі. А колиб так у часі, як його не буде, бранці втекли? Йому стало лячно, і він поспішав що сили на замок. По

дорозі стрінув Онацького. Його поставила городська старшина старшим над городською міліцією, що пильнувала порядку в городі. Зразу Олексій його не пізнав. Онацький скинув гайдуцьку шкуру і передягнувся по козацьки.

— Здоров, Олексію, що ти тут робиш?

— Далебі, що це Онацький, не пізнав тебе, брате. Здоров! Та мені ніколи. Ходи зо мною, підведи мене на замок, усе по дорозі розкажу.

Узяв Онацького під руку і тяг за собою, і став розказувати, пощо сюди приїхав.

— Я тепер старшую над міліцією. Багато гайдуків перейшли на наш бік.

Олексій розказав йому за свої побоювання що до бранців.

— Ти певно міркуєш собі: як утік Хмельницький, то можуть і інші втекти? Ні це не те. Хмельницький не був би втік, колиб я його не випустив.

— Це правда, але Хмельницького прикували до стіни ланцюгом і держали в льоху, а мої бранці сидять на замку і ходять свободно без кайданів.

— То ти їх теж прикажи до льоху замкнути, хібаж вони святі?

— Не можна. Пан гетьман приказав проводитися з ними гарненько і щоб їм нічого не бракувало.

— От бачиш, які ми, а які вони. Колиб так піймали Хмельницького знову, то певно не церемонились би. Ну, справді, це інше діло, і є чого побоюватись, але на це є рада.

Я тобі дам до помочі моїх певних людей.
Вони були панськими гайдуками і знають
краще пильнувати, як твої козаки. Хай пиль-
нують разом, а тоді можеш спокійно спати.

— Я маю чого боятися, бо ти подумай,
з яким лицем я станув би потім перед паном
гетьманом.

— Йди тепер сам, а я незабаром приведу
своїх. Вони так добре знають цілий замок,
як свою хату.

Корнієнко пішов до бранців і застав їх,
як гралі в кости. Йому аж на серці полеж-
шало, бо уявляв собі, що їх уже нема. Пішов
дожидати Онацького. Онацький додержав
слова і привів десяток досвідчених людей.
Онацький обійшов з Корнієнком замок до-
вкола і показав ѹому таємні виходи, котрі
зараз обставили сторожею.

— Йдиж собі тепер, Олексію, спокійно
до Серпанків, якщо ти там ще не був. Вони
будуть тобі певно дуже раді.

А до своїх людей говорив:

— Пильнуйте їх добре, бо то наші важкі
вороги, то такі птиці, що можуть легко фурк-
нути...

— Хіба би їх чортяка на хвості виніс...

— Ходім; Олексію, куди тебе серце
тягне, я йду теж. Хочу поглянути на вашу ра-
дість, та повеселитись з вами.

По дорозі оповідав Корнієнко Онаць-
кому про побіду на Жовтих водах.

— Та то лиш початок, бо тепер буде роз-
права з самим гетьманом Потоцьким, а то
буде тяжче.

— Не турбуйсь! Бог батько, а пан Хмельницький і з тим дасть собі раду:

Серпанки знали від людей, що Олексій привів бранців, та чудувались, чому їх досі не навідав. Катруся подумала собі, що може погордував нею, він тепер великий чоловік поміж козацтвом.

Як Катруся виговорила свої побоювання перед мамою, то стара її заспокоювала і по-тішала. Він певно не має часу і мусить день і ніч бранців пильнувати.

Аж ось приходить пополудні Олексій з Онацьким. То була неділя і всі сиділи в хаті. Один син читав святе письмо у голос, а всі слухали. Тільки Катрусі не було. Вона сумувала у своїй кімнатці...

Аж вбігає до неї Маруся:

— Катрусю, Олексій прийшов.

Десь відразу подівся увесь смуток. Катруся хотіла зараз бігти у світлицю, та Маруся її задержала:

— Так не можна. Обітри єчі мокрою хустиною, бо ти плакала, а я тобі волосся прічешу та заквітчу. Припни ще мережану запаску

І стали обидві поратись. Катруся спішилася, аж її руки дріжали.

Онацький увійшов у хату, держачи Олек сія за руку.

— Ваші голови! Здорові будьте з святою неділею!

— Спасибі, просимо сідати.

— Не сядемо, поки урядового діла не полагодимо. Ви голова, а я слуга громади

і старшина над міліцією. Отож ми довідалися, що десь тут у городі двоє молодят полюбилися, тай лиха доля їх розлучила. Ми за тим слідкували, тай оцього козака піймали. Може то він? А та дівчина може як раз у вашому домі живе...

Не договорив Онацький своєї жартовливої речі, як у хату вбігла Катруся і кинулась Олексієві в обійми.

— От воно як! Похваліть, пане голово, що отаман городської міліції справно свою службу робить... а тепер сядемо, та спочинемо. Моя отаманська рука так далеко не сягає, щоб перепинити те, що тут тепер робиться...

Олексій не випускав із обіймів дівчини. Аж згодом спамятившись і приступив до Серпанків привітатись. В його очах були сльози

— Вибачте, батьку, — тай ви, пані матко, що не привітався зараз, та цей отаман держав мене цупко за руку, що не дав рушитись

— А Катруся ще цупкіше держала в обіймах, — каже Онацький.

Були всі дуже раді. Принесли меду і стали частвуватись. Молодята сиділи на боці, держачись за руки.

Серпанка каже:

— Раді би ми почути від Олексія, як то було на Жовтих водах, та його тепер між нами начеб не було.

— Начеб потонув у рожевій пахучій воді, дайте їм спокій, тепер з ними не договоритися, — каже Онацький.

І справді Олексій не знову тепер, де він є.

— Ми в Чигирині важких бранців маємо, а гетьман поручив Олексієві пильнувати їх. Та я йому тепер поможу, то могтиме частіше сюди заходити.

— Колиб лише Ляхи їх не відбили, — каже Серпанка.

— Здається, що пан гетьман уважає Чигирин за безпечне місце, коли їх сюди прислав.

— Але Потоцький все ще цілий і, колиб так натиснув на наших, то й Чигирин зачепить...

— Будемо оборонятись, поки поміч не наспіє. Бог батько! Ще не вмерла козацька мати...

III.

Під Корсунем.

В гетьманському таборі під Черкасами бенкети. Пани п'ють та гуляють, виждають вістки від многонадійного гетьманича Степана Потоцького. Цілковитий розгром хлопства запевнений. От леда хвиля повернеться побідник із свіжим вінцем лавровим і приведе в кайданах Хмельницького іувесь його штаб. На тих бенкетах обговорюється, яку для них видумати кару? Дехто радить, щоб їх післати в Варшаву, як колись Наливайківців. Інші з цим не згодні. Післати Хмельницького у Варшаву на те, щоб його зараз пустили на волю. За ним буде король, за ним канцлер, бож Хмельницький був їх спільником у затіях на шляхецькі вольності. А хочби й не те, то

тут проливається кров на те, щоб Варшава мала *teatrum* (видовище), як їх будуть карати. Ні, вони піймають і вони самі покарають. Кіл його не мине, але треба ще придумати додатки, щоб тямив, що вмірає.

Та від Степана довгенько не приходили вісти.

Старий гетьман потішав себе:

— Степан хоче певно покінчти все відразу, але це так швидко не може статись. Підіждемо.

Найменшого побоювання не було. Побіда певна. Таку голоту можна канчуками розігнати, не добуваючи навіть шаблі. На всякий випадок треба післати розїзди, довідатись, чого так зволікають з поворотом. Розїзди виходили щодня, а жаден не вертав.

— Певно десь у степу заблукались, а може пішли за Степаном далі, — говорили пани.

— Чи не хоче нас мій син випередити і, розгромивши Хмельницького, піти відразу на Січ?

Нарешті вернув один розїзд, котрий нікого не стрінув. Здібав лише по дорозі великі припаси харчів, не знати, для кого і ким призбирані.

Як нема нікого, то нічим трівожитись. Знову бенкети і п'яничання. Щойно за кілька днів пришкандибав до обозу обіданий і знеможений рядовий *жовнір*, що ходив з Степаном, і розповів про страшний розгром у Княжому байраку.

— Це брехня, — кричав гетьман, — це

певно посланий козаками шпиг, в тюрму його...

Потім вернув ще один розїзд, котрий теж не стрінув нікого, хіба нагромаджені припаси.

Панам ставало таке положення неясним, треба рушати вперед. Гетьман говорив, що він соромиться такого походу на хлопів. Досить на них кия. Такий противник негідний бути ворогом лицарського війська.

Похід ішов на Корсунь. Розсилані кінні стежі не вертали. Трава в степу вже стояла висока. У ній крилися козаки з Татарами і стежі впадали їм у руки. Їх вирубували в пень.

Аж одного дня знайшла стежа раненого, сливе живого шляхтича. Його привезли перед гетьмана між двома кіньми.

— Нещастя, пане гетьмане, козаки, драгуни й піхотинці перейшли до Хмельницького. Ми розбиті. Сапіга, Чарнецький, Шемберт і інші в неволі. Пана Степана полонили якко раненого, певно вже не живе... шляхтич захлипав і не міг більше говорити.

Пани задеревіли. Гетьман рвав собі волосся на голові і став плакати.

— Сину, мій сину, чи на те давав тобі булаву, щоб ти перемінив її на могильну лопату?

За молодим Потоцьким всі плакали, бо всі його любили.

Панів овіяло заяцем: Ранений шляхтич оповідав ці страхіття як очевидець, і годі було йому не вірити: У Хмельницького ве-

лика сила війська. Козацтво і хлопство напливає з усіх сторін, увесь табор попав Хмельницькому в руки, і буде їх чим узброти і одягти. Гетьманові піддавали горілки, щоб заспокоївся. Зараз скликали воєнну раду.

Хоч як велике було нещастя і небезпека, незгода між гетьманами не вгавала, один другому йшов півперек, як і перше.

Польний гетьман Калиновський хотів іти зараз на ворога, змусити його до отвертого бою і знищити.

— Я цього зробити не можу, — каже Потоцький, — прагну помсти за моого сина, відплачую його смерть потоками хлопської крові, хочу помсти за зраду, але мені треба часу, щоб отягитися від того страшного горя, я мушу зрівноважитись, і тому я мушу остати на місці...

Сінявський радив знову інакше:

— З того всього, що сталося, я бачу, що наше військо непевне. В йому багато Українців, котрі кожної хвилі так, як і тамті, можуть перейти до ворога. Одяг душі не зміняє. З таким військом ми перед Хмельницьким не встоїмо. А маємо ми перед ним уступати, то краще засісти нам у якому городі, де з голоду не згинемо, і підождати, поки не прийде підмога з Польщі.

Ця думка усім подобалась. Потоцькому було байдуже, як зробиться, колиб лише не так, як хоче Калиновський. На те Калиновський дуже сердився. Переходячи біля Потоцького, кинув йому обидливе слово: баба!

Потоцький закусив зуби і почув ще більшу ненависть до свого товариша.

Вислано зараз Гдешевського з розїздом, а військо йшло далі на Корсунь.

Він вернув четвертого дня з вісткою, що Хмельницький з Татарами під Тугай-беєм уже в Смілі. Він бачив, як вороже військо переходило річку Тясмин, і незадовго може сюди наспіти.

Годі було йти далі. Треба було у якомусь корисному місці підождати на ворога і з ним розправитись.

Між Корсунем і Стебловом були якісь старі окопи, і Потоцький задумав у них застіти. Іх трохи підправили і затягли на вал гармати. Щоб не було ворогові захисту, приказав спалити Корсунь і Стеблів. Цьому противився Калиновський:

— Цеж божевілля, ми самі собі могилу копаємо, бо не буде нам де прохарчуватись.

Але приказ Потоцького був виконаний.

Горів Корсунь і Стеблів. Бідні люде рятували з вогню свою мізерію і втікали у ліс.

Калиновський уважав обране місце недогідним. Позаду лежали яри, котрі унеможливлювали відступ. Спереду горбовина, а коли займе її воріг, то матиме перевагу.

— Хто думає про відступ, хай зараз вертає додому, — відрубав Потоцький.

А тим часом до Хмельницького сходивсь народ звідусюди, величаючи його своїм спасителем. Поляки бачили, як з усіх сторін привозили до нього селяне харчі. У Хмельниць-

кого зібралося тоді 15 тисячів. Тугай-бей пішов з Татарами передом.

Потоцький виправив у першу сторожу три тисячі драгунів. Та вони відразу повбивали своїх старшин і перейшли на бік Хмельницького.

В польському таборі було багато панських слуг. Це були Українці теж. Вони шептали поміж собою:

— А що буде з нами, як Хмельницький здобуде обоз? Нас усіх перебуть. Час і нам себе захистити.

І вони стали переходити ніччю до Хмельницького, забираючи панське добро, що далось забрати.

Пани, бачучи це, стали побоюватися за себе. Їх гордість і чванькуватість геть пропала. А мимо такої небезпеки гетьмани не переставали між собою сваритись.

Дня 15 мая надійшов Хмельницький з усею силою. Військо йдучи робило нарощене велику куряву по дорозі, а панам здавалося, що там буде яких сто тисяч.

Хмельницький, роздивившися в терені, обсадив в першу чергу горбовини у формі півмісяця. Виглядало воно так, буцімто Хмельницький хоче взяти Поляків наступом. Зараз по тім Тугай-бей вдарив на ліве польське крило, котрим командував Одживольський.

Наступ Татар був дуже завзятий. Поляки кілька разів уступали. Тугай-бей показав велику відвагу. Серед граду ворожих куль переїздив поперед фронтом своїх Татар

і заохочував їх до бою. Одживольському не можна було підіслати підмоги, бо кожної хвили сподівалися наступу Хмельницького від чола.

Але Хмельницький увесь день з місця не рушався.

Позаду польських позицій недалеко села Гороховиць стояв хвилястий терен, порослий березовим ліском. Це урочище звалося Крутю балкою. Туди післав Хмельницький козацького полковника Кривоноса Максима*) з частиною корсунського полку. І тоді, як Одживольський бився з Татарами, а Поляки сподівалися наступу з фронту, Кривоніс обійшов польські позиції великим колесом, зайшов у ліс і рубав дерево, скидав його на дорогу, копав півперек дороги рови і ями, робив по боках засіки й посадив сюди своїх козаків з мушкетами по обох боках дороги. Хмельницький обміркував, що під напором такої непереможної сили Поляки не устояться й стануть уступати, і то не іншою дорою, як через балку.

Вже сонце зійшло з півдня, а боротьба на лівому крилі не вгавала. Хмельницький післав у польський табор проворного козака

---

*) Кривоніс Максим найметкіший партизант ватажок, а при тім найлютіший ворог панів, ксьондзів і жидів. Він командував чернью. Говорено про нього, що був Шкотом з роду, що воював по всіх землях. Через свою жорстокість попадав часто в конфлікт з Хмельницьким. До наших часів дійшов одинокий його портрет, та кажуть історики, що це лише карикатура на нього.

Микиту Галагана і навчив його, що має говорити.

Вечоріло. Бій перепинився начеб на команду. Татари вертали на свої становиська. Сонце заходило дуже кріаво. З білих хмар творилися ріжні дивовижні фігури звірів з роззявленими пащами, крилаті потвори, все те, що собі крилата фантазія могла зобразити. Пани ворожили собі з того невдачу і нещастя.

В той час скрадався Галаган до передніх чатів польського війська. Його зараз піймали і привели перед гетьманів. Галаган показував із себе шляхтича худопахолка, котрого Кречевський заманив до Хмельницького. Та ця служба між дикою наволочкою йому осто-гідла і він покористувався нагодою й перебіг до своїх.

— Кажу вам, панове, що зло. Я не можу вам сказати напевно, скільки у Хмельницького війська, бо й він сам того не знає. З кожним днем напливають цілі юрби козацтва і мужицтва. Те, що бачите на горбовині, то ще не все. Більша половина сидить за горою. Хмельницький що раз нові полки формує і нових полковників із Запорожців наставляє. Він виправляє завтра на обхід ваших позицій нові сили і, коли заграють перші гармати, то це знак, що засідка вже на місці. Гармат має Хмельницький дуже багато. Я сам нарахував п'ятьдесят, а пороху і куль довозять безупинно з Запорожжя.

Почувши таке, Калиновський став викрикати:

— Не говорив я, що наша позиція тут зла? Не послухано моого голосу, остороги, лише тому, щоб мені допекти. Тепер, панове, рятуйте річпосполиту, як самі знаєте. Колиби ми тепер ждали на підмогу з Польщі, то погинемо з голоду, мов руді миші. Не треба було палити Корсуня і Стеблова, де стільки харчів було, і все в огні змарнувалось. І того не хотіли послухати... Хай тепер сам пан краківський промишляє...

Потоцький хотів завернути розмову в інший бік:

— Це індивідуум, каже, вказуючи на Галагана, дурить нас. То висланник Хмельницького. Взяти його зараз на вогненну пробу, а певно іншої заспіває...

Тоді Галаган випростувався у весь ріст, поглянув грізно на Потоцького і, тупнувши ногою, крикнув: *Eques sum, latine loquor* (я шляхтич, і говорю по латині). Я хоч худопахолок, але не гірший шляхтич, як той, що в позолоченій кареті на війну виїзджає. Ніхто не сміє мене зневажати.

Такий сміливий виступ зробив на панів враження. Така самопевність і шляхецька бута усім подобалась. Перший Калиновський обізвався:

— Пізнаю птицю по піррю. Маємо діло з шляхтичем, і йому мусить віра бути. Докажім перше, що він говорить неправду, а тоді відрубаємо голову. Поки того немає, то ми шляхта не можемо позволити на зневажання шляхецького клейноду, хочби й худопахольського.

Калиновський говорив так, щоб Потоцькому відплатитися і допекти. Інші пішли за ним, і Галагана оставлено в спокою. Запевнившись, що йому нічого боятись, він говорив далі:

— Я ще зачув, що Хмельницький хоче перекопати інше русло річки і відняти вам воду. Коли мені вільно зробити мою худопахольську увагу, то звідсіля уступати чим швидше, поки ще час. Але не в поле, лише в байрак. У полі не устоїтесь перемагаючій силі, у байраку легше оборонитись.

— Те, що говориш вашмосць, дурне, говорив Калиновський, котрому хотілось отвертого бою в полі. Як ти будеш полководцем, то ти так будеш робити.

Тепер відразу ролі змінилися. Тому, що Калиновський насідав на Галагана, Потоцький станув в його обороні. Він крикнув:

— Що тут знову? Я тут голова. Як прощ у парафії, то вікарій має мовчати. Всім вам, мости вінчані, говорю, що ваше місце при війську, а не тут вести диспути. Мене маєте слухати! Нині понеділок, і такого діла зачинати не можна. Завтра, як почуете голос сурми, то це знак до віdstупу. Йдемо чотироруким, а вашмосць Бялогановський критимеш наш відворот. Я мушу перехитрити Хмельницького, і підемо у той бік, де Хмельницький найменше сподівається. Вранці дня 17 мая засурмили в польськім таборі сурми. Військо шикувалось уступати... Найбільша морока була з панськими ридванами і каретами. Їх так було багато, що з них сформо-

вано два чотирокутники по вісім лав. В середину взяли кінноту і артилерію. По боках ішли піхотинці. Лівим боком командував Калиновський, правим Потоцький.. Правду казати, він не командував, лише підпивши спав у своїй кареті і ні про що не знав.

Але у цій околиці не знати нікто терену. Тоді Галаган піднявся показувати дорогу. Він тутешній і знає околицю таک добре, мов свою кишеню. А що Галаган показував шляхецькі маніри, мішав у розмові латинські слова й при тім виявляв велику трівогу перед козаками, то всі йому повірили. Запевняв панів, що колиб козаки його піймали, то він сам наложить на себе руки, а то козаки здеруть з нього живцем шкуру.

Як лиш Поляки рушили з місця, козаки зійшли з горбовини і поступали за ними вслід. Згодом підступили близче, випалили з гармат і мушкетів, а Татари випустили на них хмару стріл... Поляки мусіли приставати в поході і ладитися до оборони. Тоді қозаки переставали знову напирати. Таке повторилося кілька разів.

Сонце підійшло високо й страшно нагрівало, а панам у важких панцирах було так важко, що не можна було дихати.

Галаган повів їх просто у байрак, з чого всі були раді, бо між деревами буде холодніше.

Та ось для панів нове лихо. Як лише наблизилися до села Гороховець, дві тисячі драгунів кинулося на табор і стали панів рубати. Наробивши великої шкоди, вони вскоч

перейшли до Хмельницького. Це страшно збентежило панів. Пошестъ зради опанувала всіх Українців, що служили у польському війську.

Галаган завів військо у ліс, та коли зайшли вже далеко, скочив у гущавину і пропав. Даремно за ним шукали, та кликали. Тут були скелі і печери, і він сховався так, що не могли його найти. Врешті не було на те часу. Ззаду напирали козаки, по боках стояв ліс, а по дорозі зрубане дерево, покопані рови та ями. Пани пізнали, що попали в матію, з якої не було виходу... Вони поскидали панцирі й стали промощувати дорогу для возів.

Терен був хвилястий. Вози то ледве рушались під гору, то знову гнали без стриму з гори в долину стрімголов, ломались і калічили коней.

Але козаки тепер не наступали. Не чути було стрілів, і панам здавалось, що ось-ось виїдуть із ліса - у безпечне місце. Так зайшли аж у другий кінець байраку, де засів Кривоніс...

Не раз по великій зливі притихне грім, перепиниться злива й людям здається, що вже по всьому, що сонце покажеться, а нараз сипне градом аж світ притисниться, й люде зі страху не знають, де їм дітись.

І тепер загреміли від чола гармати. Великі камяні кулі мостили собі кріваві стежки між збитим у купу військом. По боках затарахотіли мушкети. Пани пізнали, що нема їм вороття. Қалиновський прискочив до Потоцького і став його лаяти шпетними сло-

ами. Між військом настала страшна метушня. Перехрещувались суперечні прикази. Ніхто нікого не слухав, кожний думав про себе. Князь Корецький скликнув своїх дві тисячі, що були в чотирокутнику між возами:

— Годі нам з возами воловодитись, ставайте за мною, ми перебємось.

— Рани боске! що робиш? — кричали пани, — в таку важку хвилю лишаєш товаришів. Тепер як раз треба слухати одного.

— Не пора слухати одного, коли неминуча смерть у вічи заглядає. Хто хоче, приставай до мене.

Корецький кинувся в бік з того місця, де стояв. Зробилась прогалина. З того скопистали козаки і ввірвались сюди. Настала страшна рукопашня. Дзвенять козацькі шаблі по сталевих шоломах, лопають приклади мушкетів, бьють мужики ломаками, леться потоками гаряча кров, ломляться кости. Калиновський ранений в шию і руку паде знеможений, напів живий. Не стало одного чоловіка, що хотів завести лад. Потоцький не вилазив з карети. Карета зачепилася за пень, зломилася вісь і вона стала. Одного коня вбито, візник зіскочив і втік, лакеї собі ж повтікали. Потоцький сидів у кареті, вижидаючи свого кінця. Він був певний, що хлоп не відважиться його особи доторкнутися. Те саме зробило багато панів, що позалазили у карети.

Побоєвище представляло страшну картину. Поломані вози, ридвані і карети повбивані або покалічені коні, усюди повно

ранених і трупів. Ранені мимо упливаючої крові прикідалися мертвими, щоб лише уйти смерти від розбішеного ворога. Повний розгром польського війська. На цім полі смерти вигукують побідники козаки, радіють, обвязуючи рані. Побідники кидаються забирати добичу. Перешукують трупів, знімають панську одіж, скидають своє лахміття і передягаються. Перешукують панські вози і тут находять похованіх панів.

— От куди горобчики позалітали! Ну те, мости ві пани, ходіть поклонитися пану Хмельницькому, чолом вдарте.

— Прикажіть, панове, Хмельницького за такий бешкет на кіл настромити. Хто ж таке видав, щоб хлопство таک погано панів побило. Шукалисъте пани за ним, шукали, і таки поталанило його знайти... Ми вас донього проведемо.

Таке саме було і з Потоцьким. Його витягли з карети і, узявши попід боки, вели два кремезні мужики.

В лісі не вгавала метушня, чути було мушкетні стріли. То Кривоносові козаки виловлювали та вбивали втікачів.

Панських бранців привели перед Хмельницького. Над ними глумились козаки:

— А що, панове, тепер уже знаєте, куди дорога на Січ? Бідні пани, померзли, та сі-чуть зубами мов у пропасниці. Пане Хмельницький, наділи їх кожухами.

Хмельницький стояв з Тугай-беєм.

— Бачиш, пане Потоцький, як то Бог запорядив... Ішов нас брати в полон, та сам попавсь...

Потоцький скіпів. Панська гордість відізвалась.

— Хаме! — крикнув, — хто заплатить слаєчому татарському війську за цей похід? Не ти нас побідив з своїм гультайством, а пан мурза Тугай-бей з своїм лицарством.

У Хмельницького блиснули очі гнівом.

— Брешеш, — крикнув. — Я такий шляхтич як і ти, ти, пянице, розпуснику! Підлизуйся Тугай-беєві, підлизуйсь і по руках цілуй, та нічого тобі це не поможе. Тугай-бей тебе побідив, а ти своєю ослячою головою запропастив військо і панів. Не турбуйсь, чим ми заплатимо Татарів за їх прислугоу. Заплатимо тобою і твоїми мостибими панами.

Тоді мужики надягли на Потоцького драну мужицьку свитину, посадили його на зрубане бервено.

Тугай-бей, бачучи, як безцеремонно козаки поводяться з Потоцьким, налякався, щоб йому не зробили амінь, бо Потоцького вважав він за найціннішого з усіх бранців.

— Що твої козаки хотять з ним зробити? — спитав Хмельницького

— Не турбуйся! Нічого йому не зроблять, хай тільки з ним трішки побавляться.

І справді, як Потоцький сидів па бервені в підраний свитині, козаки кланялись йому в пояс і говорили:

— Ану-те, пане гетьмане, командуй своїм мостибим панам, кудою втікати мають!

— Пане гетьмане, — говорив другий козак, — випиймо на згоду, що вже ніколи не воюватимемо. — Він вийняв із кишени

пляшку з горілкою, потягнув ковток і подав Потоцькому.

— Що, не хочеш? далебі це панська горілка, якою жиди орендарі запоювали до безтями ваших підданців...

Хто у тій січі не поляг, попав певно в полон.

Зараз відправили молебень за побіду над панами супостатами. Хмельницький справив бенкет для усього війська. Для козаків і черні виточили бочки горілки, різали волів і пекли мясо. Старшину козацьку і татарську запросив Хмельницький до себе на бенкет. Порозпинали багаті панські шатра, порозкладали панські срібні та золоті посудини, повиносили вибагливі страви, горілки та меди, які дostaлися як добич з панських возів.

Хмельницький почував себе зовсім безпечно, ніде польського війська вже не було.

Мужики, передягнувшись в панські контуші, ходили поміж панів і частували їх горілкою.

На тім місці простояли козаки кілька днів. На козацькій раді старшин вирішено всіх панів, і тих, що тепер узяли, і тих, що попалися на Жовтих водах, видати Татарам в нагороду за поміч і як воєнну добичу. Хто мав при собі гроші, міг зараз викупитись з татарської неволі. Татарам досталося тоді 8.060 бранців.

Хмельницький післав вістку у Чигирин до Корніенка, щобзвістив панів у Чигирині, яка їх жде доля, післав письмо і на Січ з по-

дарунками для січового товариства. На Січ він писав:

До славного войска запорожского низового.

Поклон от козаков, котори под Корсунем над врагами нашей благочестивой церкве и народа великоє звитенство отнесли.

Поручаемся вашой ласце и доброго здоровля желаем.

Ми Богдан Хмельницкий выбраний волними голосами старший над войском козацким запорожским.

Гди нам по выборе отдавали войсковие клейноди, мовил пан кошовий, што их нам только позичаєть. Они нам принесли щасте и звитенство над ворогами, а ми віруєм, што только под тими знаменами звитяжати будем. Для того затримуем их і на дальше. А за то посылаем нашим славним товаришам на Січ за едну булаву две, а за еден бунчук два. Для січових товарищев посылаем тисяч битих таляров на пиво, а триста на січовую церков, и полецаемся вашой милости покорними слугами.

Богдан Зеновій Хмельницкий власною рукою.

Іван Петрашенко вл. р. писар войска запорожского низового.

Тугай-бей відіслав бранців у Крим, а гетьмана Потоцького задержав ще при собі. Він питав його, чи можлива є згода між Польщею й козаками.

— Ми не знаємо, чого козаки від Польщі хотять.

— Поперед усього треба, щоб ви відмежили козакам землю по Білу Церкву, деб

вони свободно могли жити своїм правом, а по містах і замках щоб не було ваших воєводів.

— Таких умов Польща не прийме, — каже Потоцький.

— А! як не прийме, то ізза того будете мати великий клопіт. Ми заприсягли козакам згоду на сто літ. Будемо їх проти вас підпомагати. Нам з тої угоди вийде велика користь. Козаки відтепер не будуть нам перепиняти ходити походами на польські землі, а ваші гетьмани нам не страшні. З того буде нам більша користь як з річного гарачу від Польщі, ви його і так не хочете платити. Отож наша згода з козаками стояти буде навіть проти волі султана.

— В. м. звольте знати, що я не маю права говорити за Польщу, лише за самого себе і за моїх товаришів недолі. Я питаю, скільки в. м. жадав би за нас старшин окупу?

— Ну, щож, ви люде багаті. Дасьте нам по 25 тисяч червоних за голову. До того я вимагаю, щоб Польща випустила на волю тих Татар, яких там держите, а маєтности ваші на Україні щоб ви віддали козакам і Хмельницькому.

— Про викуп, то ми можемо говорити, а що до маєтностей, то це неможливе.

— Як так, то я вам кажу, що козаки самі собі їх візьмуть.

Тоді обізвався Сінявський:

— Чи у в. м. має ціну шляхецьке слово?

— Певно, лицарське слово цінніше золота.

— В такому разі пусти мене на лицар-

ське слово, а я; як лиш приїду до моїх Бережан, пришлю зараз 25 тисяч червоних. На це моя рука.

— Згода! Ідь додому, хай тебе Аллах супроводжає.

З узятих у полон шляхтичів викупилося тоді з татарської неволі 580. Тих зараз пустили додому і Хмельницький їх не перевиняв. Проти того виступив на раді полковник Іван Чорнота.

— Що ти, Богдане, робиш? Як можна ворога з рук пускати? Хіба ти гадаєш, що війна вже скінчена, а я тобі кажу, що ще й четвертини не зробили ми того, що зробити буде треба. Ти пускаєш додому стільки народу на те, щоб, вернувшись у Польщу, згуртувались і знову нам на голову влізли...

— Так ти гадаєш їх вигубити? цеж не по лицарськи.

— Борони Боже! Іх лише треба би на час війни зробити нешкідними. Подумай, скільки на Україні в наших руках замків, га замочків. Вони нам тепер, як з Татарами згода, непотрібні. Там примістити б мостиших панів, доглядати їх, а тоді матимемо в руках певних заложників, що Ляхи не будуть робити помсти над нами.

— Я їх віддав Татарам, а вони викупились. Тепер вони вільні.

— Вони вільні від татарських сирівців і від їди конятини, та ~~ш~~ших невигод, але війна ще не скінчена і вони повинні в наших руках остати.

Хмельницький не потодився з думкою Чорноти, і пани поїхали додому.

А ті пани, що не мали чим викупитись, говорили між собою:

— Сінявський не багато говорив і договорився, пробуймо і ми.

Коли це сказали Тугай-беєві і просились на слово, то він і слухати про це не хотів:

— Замість добичі повезу додому цілу торбу лицарських слів.

Сінявський мав добру славу про те, що був про своїх підданців дбайливий і не робив їм кривди. Знали це по усій Україні, і тому Сінявський міг безпечно вертатися, не боячися розбурханих хвиль...

Прочих панів повезли у Крим серед глуму і насмішок козацтва. Кобзарі зложили зараз пісню на те:

Поїхали у Крим ридвани,
А в них були два гетьмани.

По тім розпаювали добичу. Хмельницькому дісталося 13 возів навантажених панським добром. Усе військо передяглось і виглядало по панськи, мòв маків цвіт серед поля. Хмельницький пішов із військом під Білу Церкву.

Слава корсунської побіди розійшлась по цілій Україні. Пани втікали в Польщу, за ними тягли жиди. Народ посполитий, що досі показував себе покірним, зривався тепер проти своїх гнобителів живовою стихією. Усюди гомонів оклик: До зброї! Скидаймо ненависне ярмо, проженім панів, жидів та езуїтів, проженім ненависну унію і заживім своїми панами на рідній свободінній землі. Кожний, що почував у собі сили,

збройвся у що попало. Хочби взяти ломаку в руки, щоб лиш не голіруч.

До Білої Церкви напливав тепер збройний народ...

Хмельницький поручив Чорноті, генеральному обозному, організацію війська, а сам поїхав у Чигирин поладнати свої діла.

IV.

Іван Виговський.

Про другу побіду над Поляками довідалися чигиринці зараз. Вони більше, чим хто інший з того були раді. Бо Хмельницький теж чигиринець. Було чим величатись, що мовляв, наш Хмельницький розбив Ляхів двічі. До того ще чигиринці мали у війську козацькім свій полк. Тепер, як довідались, що гетьман до них прибуде, ладилися достойно його привітати. Сходилися часто на раду до старого Серпанки і склали цілий плян повітання.

Корніenko при допомозі Онацького пильнував бранців.

Бранці все ще надіялись, що Потоцькому поведеться здавити повстання, і тоді вони вийдуть на свободу.

Аж приходить лист від Хмельницького, котрого прочитав Корніенко панам. Уся надія пропала. Тепер треба буде мандрувати в далеку Татарщину, поки їх кревні не зберуть грошей і не пришлють окупу.

Український православний шляхтич Іван Виговський, небагатого, але розлогого

роду на Україні, прислухуючися тепер розмовам панів католиків, побачив, в яку попав колізію у тім конфлікті між панами та козацтвом. Що йому робити? Чи йти і далі зі шляхтою магнатами тим часом у татарський полон, а потім проти своїх одновірців, чи перейти на бік оборонців батьківської віри так, як це зробив Кречовський, хоч він і не православний? За Кречовським піде певно багато інших, а тоді він остав би сам. Йдучи зі шляхтою, він пішов би врозріз зі своїм народом, як це багато православної шляхти від часу злуки України з Польщею зробило. Йти з Хмельницьким значило би посвятити свій матеріальний інтерес. Бо він був гарний, вимовний, освічений чоловік, і міг зробити у Польщі карієру між панською суспільністю. Але треба би в такому разі змінити і батьківську православну віру на католицтво. Тепер під час тої неволі прийшлося жити з панами католиками і не раз мусів вислухати гірке слово з приводу свого православя. Він чув, з якою погордою висказувались його товариши недолі про його святощі, про народ і віру, котрим грозила загибель, колиби справді Поляки мали вічно на Україні панувати.

В його душі настала тепер велика зміна, і він вирішив посвятити відтепер усі свої сили на службу свого народу й церкви. Вирішив перейти на бік Хмельницького. Та як це зробити? чи повірять йому козаки? У панів, що тут з ним жили, була своя ідеологія. У них усе, що непольське і некатолицьке, було погане, беззвартне, яке треба

винищити. А хто їм запродасть свою душу, от хочби як цей Барабаш, хочби був зрадником свого народу, яким кожна чесна людина гідиться, буде у них добрий і славний. Він знат, що і його прозвуть зрадником, але краще бути названим зрадником і мати чисту душу, ніж бути справдішнім зрадником свого народу. Та може бути і таке, що не зможе свого пляну виконати. От леда хвиля, прийдуть Татари й заберуть його з собою як свого бранця. Як би сюди приїхав сам Хмельницький, він би з ним порозумівся. Хіба зачинати з Корнієнком, бо то якийсь повірений Хмельницького, коли йому таку важну місію поручив. Відтепер скільки мога державсь осторонь від своїх товаришів неволі і старався поговорити з Корнієнком на самоті.

— Маю просити вашмосці о одну ласку, — каже раз до Корнієнка.

— Оскільки буде це в моїй силі вам зробити, не відмовлюсь.

— Знаєш, вашмосць, що мені предстоїть далека дорога у Крим. Не знаю, чи моя рідня спроможеться на те, щоб за мене дати окуп, і не знаю, чи я взагалі з тої неволі вернусь. Позволь, вашмосць, піти мені в церкву висповідатись і запричаститись...

— Хібаж, вашмосць, православний?

— А хібаж київський могилянський академик може бути неправославний?

Корнієнко дуже зрадів. Виговський узяв його за сердечну струну.

— Невжеж? Дуже радію, що знайшов

товариша, хоч не з тих літ. — А в душі подумав зараз: „Чи не хитрить він часом?“.

— Я би рад з щирої душі, та це противне виразному приказові пана гетьмана. Я маю вас сторожити, вам не вільно ні з ким сходитись і говорити. Як в. м. треба сповіди, то я пришлю сюди священика.

Виговський зітхнув.

— Я вже так давно не був на службі божій...

Корнієнкові зробилося жаль бідолахи.

— Як мені, вашмосць, даси шляхецьке слово, що говориш щиро і не маєш думки втекти, то я сам поведу тебе до церкви.

— Спасибі, вашмосці. Не лише слово даю, але й забожусь, що говорю щиро, та не маю нічого іншого на умі, як задоволити бажання моєї душі. Я пробував би втікати аж тоді, колиб мене Татари в ясир гнали... А в тім, мій любий, знай про те, що я вирішив неодмінно піти слідом Кречовського і пристати до вас. Що я досі був по тім боці, то причина в цьому така, що мене народній рух заскочив несподівано і я не мав часу нагадатись. Тепер я мав час надуматись і бачу, що інакше не може бути. Тепер я одної думки з паном Хмельницьким і я того певний, що по кількох словах ми зговоримось і погодимось. Тільки ти, вашмосць, будь ласкав звернути пану Хмельницькому увагу на мене, бо хоч ми знайомі, то він може й не знає, що я тут. Це, гадаю, можеш зробити.

— Тільки, що я не знаю, чи швидко пан Хмельницький сюди приїде...

— Можна написати...

— Я так і зроблю, таки зараз нині.

Корніenko додержав слова і післав листа до гетьмана під Корсунь. Та післанець вже туди не доїхав, бо стрінув Хмельницького в дорозі у Чигирин з Білої Церкви.

Хмельницький дуже зрадів, прочитавши листа. Виговського він знов давніше, що той прихильно відносився до козацтва. Про полон Виговського довідався лише тепер.

— Вертай, козаче, у Чигирин і скажи, що я туди іду.

Козак вертав стрілою, а по дорозі розказував стрічним людям, що пан гетьман саме в Чигирин іде.

Чигиринці заворушились. Серпанка скликав раду і заявив їм радісну вістку, що давно вижиданий гость леда хвиля у город прибуде.

Як Корніenko сказав це Виговському, той стиснув кріпко його руку.

— Відтепер віддаю усі мої сили на службу козацтву, свому народові і своїй церкві.

— Тепер я поміщу вашмосць де инде. Ваші товариші не повинні знати, що з вашмосцем станеться.

Виговський пішов зараз до полонених.

— Прощавайте, вашмосці, мене забірають звідсіля...

— Чому, куди?

— Не знаю. Такий приказ прийшов від пана Хмельницького.

— А що буде з нами?

— І цього не знаю.

Пани затрівожились. Чого доброго,

Хмельницький віддасть їх під козацький суд,
а то для них неминуча смерть.

Корніenko примістив Виговського в домі
Хмельницького, хоч ддав йому сторожу...

Онацький розставив своїх міліціантів на
шляху від Білої Церкви. Вони мали заздале-
гід звістити, як гетьман наблизиться.

Як надбіг козак з вісткою, що гетьман на-
ближається, вдарили по церквах у всі дзвони.
Народ покинув роботу і біг у город. Хіба не-
дужі та немічні старці остали дома, а то й ма-
лих діток брали матері на руки, щоб подиви-
лися на свого козацького гетьмана.

Із церков виходили попи в ризах, несли
коругви. Серпанка виступив з цілою радою,
держачи на срібному підносі хліб-сіль. У ста-
рого дріжали руки і голос, як заговорив до
гетьмана:

— Спасибі. пане гетьмане, що не забув
у своїй славі на твоїх приятелів чигиринців,
та загостив до нас. Ти наш душою й тілом.
Одним повітрям ми віддихали, в одній церкві
Богу молилися за гаразд і кращу долю нашої
віками томленої бідної України. Ми чига-
ринці вітаємо тебе щирим серцем і радісною
сьозою. Хай почате так славно тобою діло
довершиться, як зачалось. Жий нам, пане
гетьмане, много літ на добро і спасіння Укра-
їни, нашої церкви і народу!

Зараз заспівав хор: „Сей день, єгоже со-
твори Господь, возрадуємся і возвеселимся
в онь“. А на замку грумнули гармати.

Хмельницький, сидячи на коні, піdnіс
вгору булаву. Усе затихло.

— Чигиринці! говорив гетьман грімким голосом, брати мої рідні! Як то Господь у своїй премудrosti запорядив. Недавно ще у тім Чигирині гонили за мною Ляхи мов за скаженою собакою, замикали в тюрму і лагодились мене погубити. А сьогодні я візджаю до того дорогого мому серцю Чигирина як побідник над тими самими моїми ворогами. За це хай буде Всешишньому Господеві наша сердечна дяка, честь і слава! При його помочі osягнули ми дві важні побіди. Ляхи розбиті, а їх гетьмани, що йшли розбити серце козацького тіла, запорожську Січ, мандрують тепер у сирівцях у Крим. А тут у Чигирині, де Ляхи так розпаніли, що нам і просвітку не було, тепер і духу панського не чути. Є в Бозі надія, що незадовго буде так по всій Україні. Прожемо панів з жидовою і єзуїтами, виметмо ненависну унію і запануємо в своїй хаті своїм життям.

— Амінь! гукнув народ. На замку знову озвалися гармати. Похід рушив у город і по прямував до домика Хмельницького. Тут Хмельницький розпрощався з тими, що його супроводжали.

Годі описати, з яким почуванням переступав поріг свого дому недавній утікач, ізгой, скиталець.

Йому на стрічу вийшла стара няня Горпина. Вона плакала на радощах.

— Чи можна мені старій обняти гетьманську голову, та поблагословити старечими руками моого пестунчика Богдана?

— Можна, няню, можна, каже гетьман

зворушеним голосом, цілуючи її в руку. Для тебе, няню, остану я все тим самим Богданком, котрого ти колись колисала, та пісенькою співала...

Старушка обняла його голову і пригорнула до своїх грудей.

— Мій соколе, мое сонце ясне, от якого щастя я діждала на старости літ.

Козацька старшина дивилася залюбки на цю щиру любов. Їх суворі лиця зворушилися до сліз...

Хмельницький запросив у хату козацьку старшину, Серпанку і благочинного, а звертаючися до народу, говорив:

— Чигиринці! Яб запросив вас усіх, та бачите самі, що у моїй убогій домівці місця для усіх мало. Але завтра на замку у старостинських покоях великий банкет буде. Приходьте, прошу, усі, не цурайтесь хліба-соли.
— Прόсимо, панове, за стіл, от бачите, що добра няня усе приладила. А деж Олексій, няню?

— На замку бранців пильнує. Його мало коли тут видати, навіть до своєї дівчини не забіжить...

— Ого! вже й дівчину знайшов? А то гультай, дам я юому, жартував гетьман.

Благочинний поглянув на Серпанку.

— Степане, каже до свого чури, ану побіжи на замок, хай тут зараз Корніенко прийде, чайже за той час бранці не втечуть...

Богдан з нянею стали гостей частувати, та припрошувати.

— Повеселімся, брати, каже Богдан, на-

шою побідою. Доброго дістали пани прочухана, аж у Варшаві заболіло...

А тим часом у кімнатці Тимоша сидів Виговський під сторожею. Йому не вільно було навіть у вікно подивитись. Він чув веселій гомін і оклики, і знов, що то певно Хмельницький приїхав.

Прийшов і Корнієнко:

— Пане гетьмане! Бранці, яких мені передали пильнувати, живі і здорові.

— Ходи сюди, хлопче, хай тебе обійму, та поцілую.

— Хотів я усею душою повітати тебе, батьку, та служба мені не дала. У такій метушні могли бранці легко втекти.

— Добре, сину, що в тебе служба на першому місці, за те хвалю. Та тут на тебе, небоже, жолоби заносять, зачуваю, що ти дівчатам голови завертаєш, що воно таке?

Олексій спаленів мов рак.

— То таке діло, пане гетьмане, каже Серпанка, цей твій похресник заходив до мене в хату, ще як попереднього разу тут був. А в мене є дочка одиначка, Катруся. Вони полюбилися чесно, а я радий, що такого зятя мені Бог пошле, коли не погордите, бо Олексій вам начеб рідний.

— Як ти, пане голово, не цурався моого похресника тоді, як я був скитальцем, то я не смію цуратися тебе, як я став старшим над усім низовим лицарством. А тебе, Олексію, за це хвалю, що ти вибрав собі найкращу дівчину в цілому Чигирині... А свати вже були?

— Ми ждали на пана гетьмана...

— Добре! Посватаємо славно як правдійний звичай велить.

Олексій поцілував гетьмана в руку.

— Пане гетьмане, я переступив твій приказ і одного бранця, Івана Виговського, про котрого я писав, відлучив від тамтих і держу його під сторожею таки у цій домівці.

— Давай його сюди зараз.

За хвилю стояв Виговський перед Хмельницьким у подертому контуші, так, як його піймали на Жовтих водах.

— Здоров, вашмосць, каже Хмельницький, простягаючи до нього руку. Як вашмосці тут жилось?

— Спасибі, пане гетьмане, жилось мені добре. Усе було, чого душа забажала, oprіч волі. Цей молодий козак поводився з нами, як не можна краще. Не зробив сорому нашій могилянській академії.

— Сідай, вашмосць, і гостися з нами. Про наше діло поговоримо потім. У Крим ти не пойдеш, бо я тебе у Тугай-бея викуплю.

— Поздоровляю тебе, пане гетьмане, з побідою і сердечно дякую, що не даси мене Татарам на поталу.

— Тим вартніше твоє повітання, що воно для тебе болюче...

— Ні, я тепер радію з того. За час моєї неволі я багато передумав і надумавсь інакше. Ваша побіда, то побіда моого народу і мої церкви над гнобителями. Отож вона і моя побіда. Хочу, як ваша милость на це

згодиться, піти до вас у службу душою і тілом.

— Дуже радо приймаю вашмосць, пане Виговський. Твоя мудра голова не раз стане нам у пригоді. — Панове старшино, каже, звертаючись до них, чи і ви приймете нового товариша, пана Івана Виговського?

— Щиро приймаємо, відізвалися голоси. Усі стали подавати йому руку. Кречовський каже:

— Нарешті і ти урозумився, пане брате, і пішов услід за мною. Краще пізніше, як ніколи.

— Ранше я не міг, звинявся Виговський, я був при комісарю Шембергу і не командував жадним військом...

Бенкет протягся пізно в ніч. Хмельницький приказав Олексієві видати для Виговського нову одежду.

Як гості порозходились, Хмельницький ходив по усіх кутках. Няня нічого не перемінила і йому здавалося, начеб лиш учора звідсіля вийшов. Опісля зайшов у кухню до няні і присів на лавці.

— Не лягаєш спати, Богданку? Ти знеможений...

— Радість так само відбирає сон, няню, як і смуток... Давно я, няню, з тобою не говорив... Та от, славити Бога, я вдома і трохи свободного часу маю... Дасть Бог, що ще заживемо, няню, по давньому, а я твоїх қазок та пісеньок послухаю.

— Вже то мої пісеньки по росі розійшлися, я вже своє виспівала.

— То хоч на мою весіллю заспіваеш, няню...

— Гадаєш женитись, Богданочку? Щасті тобі, Боже. Тобі треба вірної дружини, щоб тебе розуміла, тай з тобою спочувала...

— Я вже маю дружину, няню...

— Чи не про паню Чаплінську ти думаєш?

— Егеж!

— Хай тебе Господь заступить! Покинь цю нерозумну думку, Богдане, плюнь на цю Ляшку, і навіть не дивись у той бік. Пошукай собі дружини іншої, статичної, таки поміж нашими дівчатами...

— Хібаж Ганна не статочна, хібаж вона мене не любить?

— Ні, Богдане, вона повія, не варта тебе. Чаплінський лише моргнув на неї, то зараз повисла йому на шию, замість видерти йому очі, або на себе руку наложити. Так зробилаб статочна жінка, що шанує себе і свого чоловіка любить. А вона голубила найтяжчого твого ворога...

— Цеж було силуване.

— Ой ні! До любові нікого не всилуєш. Хібаж мало було такого між людьми? Таку жінку, чи дівчину у піснях оспівують. І ти можеш про неї думати, хочби для того, що стільки через неї натерпівся?

— Чи вона сюди приходила коли?

— Приходила, але вже тоді, як Чаплінський її покинув і втікаючи не хотів її з собою брати. Вона бачила, що ти йдеш вгору. Чому ж не примилитись, тай гетьманшою ста-

тись, замість пуститися на останнє і де в шинку згинути, або під тином... Не з любові вона приходила... От сука, за тим пском біжить, котрий дужчий.

— Ти, няню, за гострої судиш. Ти ко-зачка і не так на світ дивишся, а вона з панського роду, і знову інакше думає..

— Чи з панського, чи з мужицького роду, а жінка однако на це дивиться... А в тім, яке мені діло до панів? Хіба мало я від них натерпілась? Богдане, покинь цю злу думку, бо ще не одно горе прийдеться проковтнути через неї...

Хмельницький був сьогодні надто розігнений, що так терпільво слухав теревенів старої баби... Він Ганну таки забере до себе, хочби на те тільки, що Чаплінський із злости зубами скреготатиме. Та ні, не тому, а через те, що він Ганну щиро любить, та не може її забути, не може забути того щастя, тих гарних хвилин щирого кохання та розради. І знову так буде... Вона була присилувана, і мусила, і тому вона не винувата, бо не по волі це зробила. Без Ганци не булоб йому щастя.

З такими думками перемучився до рана.

Рано звістили йому, що приїхав татарський ага по бранців. Від нього довідався, що Татари отaborилися біля села Рокитної. Пойшав на замок і сюди приказав привести перед себе бранців. Було між ними трьох таких, що пішли слідом Виговського і перейшли на службу Хмельницького. Це були Хмелецький, Яскульський і Зацвіліховський. Тих і Вигов-

ського Хмельницький викупив і вони лишились. До інших, між котрими були Шемберг, Сапіга і Чарнецький, він говорив:

— Така ваша доля, панове, і так вирішила старшина, що ви, панове, підете у татарську неволю, поки не викупитесь. Ваші гетьмані вже туди поїхали. Знайте, панове, що на Україні вже польського війська немає. Не шкода вам було стільки крові проливати?

— А хтож цьому винен? каже Шемберг.

— Хто? Зараз вам скажу: Потоцький, Вишневецький, Конецпольський, Шемберги і багато інших... Тягли струну гнету, поки не лопнула. Отож не винуйте кого другого, хіба себе самих. Та може це ваше нещастя навчити вас розуму, і покаєтесь.

На те Чарнецький:

— Не гріх тобі, пане Хмельницький, для привати, щоб заспокоїти свою жадобу помсти, піднімаеш руку на короля свого і отчизну, і такого накоїв лиха?

— Ох! як в .м. страшно помиляєшся в одному і другому. Мене дивує, як може розумний чоловік, за якого я в. м. вважаю, такі дітвацтва говорити? Чи в. м. думаєш, що за мою худопахольську кривду піднявсяб увесь народ до повстання і тисячі збройного люду збігались би до мене? Інші нераз може і більш від мене дізнали кривди, а народ не рушався. Ні, в. м., то зробила ціла сума усіх кривд, а в такому разі чому не кажете: не гріх тобі, український народе, задля привати підносити руку на короля і т. і. А що до другого, то я не підніс руки на короля, лише на

тих короленят, що ні Бога, ні короля не боиться, не слухають, живуть неправдою, гнетом і сваволею. А що до отчизни, то Бог мені свідком, що я Польщі добра бажаю, я борюся також проти її ворогів, бо як не приборкаєш короленят, то вони її певно заженуть у могилу. Колись мене історія осудить по правді. Я хотів доходити права в дозрі легальній, та переконався, що в Польщі під режимом магнатів - короленят немає ні правди, ні закона.

— Признаю, каже Сапіга, що вашмосці зроблено кривду...

— Тепер так говорите, коли ви в татарських путах, як я можу вас у Тугай-бяя викупити і козацьким судом на смерть засудити, — Хмельницький став горячитися, його очі палали вогнем — але тоді, як мене було скинуто з уряду генерального писаря, як мене заволока, злодій і пяница ограбив з моєї батьківщини, як мені замордував дитину, забрав жінку, тоді ніхто не признав мені права, хіба один король. До того з мене глумились панове сенатори і висміяли мене. Тепер я вам дякую за ваші спочування, бо вони мені зовсім непотрібні. Тепер я собі сам справу зроблю. Чаплінський, щоб не то до Варшави, а на Інфлянти сховався, то й там його дістану, шкуру з живого здерти прикажу і на кіл посаджу. Ідьте, панове, з Богом! Я стільки можу для вас зробити, що попрошу Тугай-бяя, щоб з вами у Татарщині гарно поводились. Прощайте! Бранців передали зараз Татарам. Їм повязали руки і повезли возами.

Того дня спріяяв гетьман для чигиринців великий бенкет на замку, а другого дня поїхав у Суботів, де жила Ганна Чаплінська. Стріча вийшла дуже зворушлива. Ганна кинулася Хмельницькому у ноги і просила прощення не за свою зраду, лише за своє жіноче безсилля, що не могла опертися примусові. Хмельницький зворушений до сліз підняв її і став цілувати, запевняючи, що їй усе прощає, усе забуває, що було, і хоче її знову посадити на втрачене місце законної жінки. Ганна дуже зраділа, бо вона боялася гніву запального Хмельницького. Хмельницький остав ще в Суботові, заводячи лад по господарюванню Чаплінського. Понаганяв його службу і донаставляв свою. За кілька днів приїхали обое у Чигирин. Горпина. побачивши їх разом, заломила руки.

— Ой, Богдане, Богдане! Нагадаєш ти колись мої остороги, та вже за пізно буде завертатися. Вона не звіталася навіть з Ганною і дивилася на неї вовком.

Увійшли обое у світлицю і тут посідали. Горпина не приходила. Хмельницький зайшов у кухню, щоб її уговорити, та задобрити. Як раз Горпина вязала свою мізерію в узлики.

— Що ти, няню, робиш? питав здивований.

Горпина плакала.

— Йду з цього дому геть. Між старців піду під церкву за прошеним хлібом, а не хочу твоїй пані однієї години служити.

— Няню, заспокійся, май розум, усе гаразд уложиться...

— Вже зложилось, та не гаразд. Колиби мене присилував тут лишитися, то знай, що собі смерть зроблю, а не послухаюся, хоч гріх самому на себе руки накладати. Така... така... хай не скажу, не буде наді мною панувати. Ти мене не задержуй, бо це даремне... Колись, колись, може й я цього доживу, пізнаєш, що я правду говорила, і моя душа добре віщувала. Прощаюй, Богдане, хай тобі Бог у всьому благословить. Пам'ятай, що я все за тебе Бога молити буду.

Хмельницький не спиняв її. Він знов, що як Горпина на що завізьметься, то її ніщо не спинить. Жаль йому стало доброї, щирої няні, котру любив мов рідну матір. Гадав, що віку свого при ньому доживе, а воно вийшло не так. Та може вона згодом поєднається з тим, що мусить бути, і вернеться. Здвигнув плечима і поступився Горпині, що як раз виходила з клунком на плечах.

Вернув до світлиці дуже зворушений. Ганна це помітила.

— Що там сталося? Чого стара пішла з клунками?

— Покинула мене і пішла у світ.

— Добре сталося. Я й так хотіла тебе просити, щоб ти денебудь вивів її звідсіля. То прямо відьма... Як я сюди приходила, то не хотіла мені одним словом відповісти, про що я питала.

— А ти, Ганно, часто приходила?

— Як Чаплінський втік, то я приходила розпитати про тебе.

Хмельницького начеб кольнуло під серце.

— Аж як Чаплінський втік... „може справді няня мала рацію!?” подумав собі. Він став хвилюватись, за все сердився, усе було йому недоладне, аж Ганна горячими поцілунками розігнала тугу і невдоволення мов вітер чорні хмари.

А тим часом Горпина шкандинала вулицею, несучи клунок на плечах, аж задихалась.

Її стрінув Олексій, що саме йшов до гетьмана.

— А, ви, няню, куди?

— Іду, дитино, в світ. Не хочу на це дивитись. Богдан привіз з Суботова цю повію Чаплінську. Не хочу з нею одної години пережити під одною қришею. Остерігала, просила я, щоб на неї не дививсь — не послухався. Мое серце віщує, що ця відьма на кличе на його голову знову якесь нещастя.

— Дайте мені, няню, ваші клунки, я вам поможу. Йому зробилось старої жаль. Йому було теж не до вподоби те, що почув від старої. Не час тепер гетьманові на женихання. А та Ляшка певно буде його спиняти від великого діла, а може й шпигуватиме, та Ляхам доноситиме... Узяв клунок на плечі і йшов побіч няні.

— Куди ж ви, няню, тепер?

— Я маю тут у Чигирині сестрінницю, за мішанином Антоном Смерекою. Там і при-

міщусь, поки не роздивлюсь, що далі робити? Так воно нагально на мене впало, що й не подумала ранше. Богдан мене слухався, думала, що й тепер послухає. Ні, я зле кажу, вже мене раз не послухав ізза тої самої повії.

— Хто вона є, няню?

— Хто вона була, того я не знаю і либонь, що й Богдан не знає. Її привіз Богдан із якогось походу на Татар, відбив її з іншими бранцями. Вона була Ляшка. Розказувала, що батьків Татари вбили. Покійна Богданова жінка змиливала над бідною сиротою і задержала її при собі. Вона була досього проворна, могла Богданові подобатись. До того покійна Хмельницька довго хворіла і так мучилася зо два роки. Ганна заходила коло недужої, але й не переставала завертати очима на Богдана, поки його не причарувала... По смерті жінки Богдан загадав з нею оженитися. А я так йому відроджувала... І от яке нещастя скочилось! Мені здається, що вона іще перед тим нещастям у Суботові знююхалася з Чаплінським і його напутила на лиходійство. Усе то Ляшка і смердить її козацький кожух. А хоч Чаплінський ледащо і пянича, то вже він теж Лях... Я боюсь, сину, що вона знову якусь біду на Богданову голову накличе...

Олексій супроводжав стару аж під домівство Смереків, і розпрощався.

— А зайди коли до мене, Олексію, — нема вже нікого у мене на світі...

Хмельницький хотів, ще, поки поїде під Білу Церкву, засватати Олексієві Катрю

Серпанківну. На старостів як батько запропонував він двох козацьких старшин: Чорноту і Кречовського. Сватання відбулося по закону дуже вроочисто, з великим бенкетом і гульнею.

Зараз після того забрав Хмельницький Корнієнка з собою.

Виговський став генеральним писарем, а Олексій пішов у канцелярію під його руку. Хмелєцького, Яскульського і Зацвіліхова наділив Хмельницький полками.

V

Вагання.

Іван Чорнота, наставлений тепер генеральним обозцем, заходився коло організації війська. Тут під Білою Церквою витичив військовий табор, та він що раз показувався за малий. З кожним днем напливали нові гуртки селян, узброєних і без зброї, і просили, щоб їх приняти у військо. Чорнота поширяв табор що раз далі. Нарешті, і він налякався, що стільки народу не зможе прохарчувати, і не хотів більше людей приймати. Цьому оперлися полковники Кривоніс і Головацький.

— Як так робитимемо, то завзяття народне похолоне, народ зневіриться, а потім і пес до нас не пристане.

— Так полишім це гетьманові, каже Чорнота, бо ми не знаємо, що він тепер задумує. Колиб ішов далі на панів, тó війська

треба як найбільше, коли ж ні, то шкода того хліба, що зідять.

— Наш гетьман з Чаплінською женихається, каже Кривоніс, тай про божий світ забув.

— Тут не сама гетьманська воля рішає, говорив Головацький, але ми старшина маємо де-що сказати, і ми про те рішатимемо, чи йти далі, і що далі робити?

Хмельницький приїхав до табору і зараз скликав раду старшин. Що робити далі? Чи йти і кінчати панів, чи розпочати з ними переговори?

На те Кривоніс:

— Усі комісії і переговори не варті відхя соломи. Будемо лише втрачати час, а тим часом військо зневіриться і розбіжиться, а Польща за той час покріпшає, збере військо... А в тім, відома річ, що Польща ніколи не додержала нам умови і тепер не додержить...

— Кінчаймо панів, пане гетьмане, нічого гаятись, бо прогавимо найкращий час, говорили старшини.

— Добре, каже гетьман, та ми, панове товариство, оглядаймося і на те, що на нас увесь світ скаже, що ми виступаємо проти свого короля, котрому присягали на вірність.

— Не турбуйся королем, каже Чорнота, вже його нема між живими. Мої люди перехопили гонця від Адама Кисіля до московського царя... Він подав Хмельницькому листа. Кисіль справді звіщав про смерть короля і просив у московського царя помочі

на українських бунтарів. Він уговорював царя, що як цей хлопський бунт пошириться далі, то й московські мужики-холопи піднімуть бунт, а тоді вторая будуть горша первих.

— От лядська собака, каже Хмельницький, до мене лесливі листи пише, а за племчима на мене ножа гострить.

— Бачиш, пане гетьмане, каже Чорнота, що всі мости ві пани одним миром мазані. На чорта нам переговорювати?... Зі смертю короля Владислава IV померли ці всі зобов'язання і присяги козаків. Тепер можна вовювати з панами, поки нового короля не виберуть.

Хмельницький став перед новою загадкою. Який буде той новий король? Та хочби він був і найліпший, то йому пани знову звяжуть руки і волю пактами, і нічого не вдіє. Старшина козацька хоче перевернути Польщу догори дном, а це може статися при тім масовім народнім зrivі. Але питання, як її знову поставити на ноги? Хотілося приборкати панів короленят і віддати під сильну владу тому доброму і до козаків прихильному Владиславові, та його вже не стало... Хто зна, який буде його наступник... А коли Польща буде повалена, то на кім нам козакам опертися? Своїми силами Україна не встоїть... Він побачив таку несподівану велич наслідків того, що зачав, що справді налякався. Його важкі думки перебив полковник Тиша.

— Дав тобі, гетьмане, Господь талант

у руки.. Не закопуй його в землю, бо важко прийдеться спокутувати такий гріх. Треба клепати залізо, поки воно ще гаряче, поки народній запал не остиг.

Полковник Половянин каже:

— Поставив тебе Господь руським Самсоном, то й вивертай мерщій, вали у порох цю поганську біжницю...

— Тожто я і боюсь того, щоб ця поганська біжница валячись і нас не роздавила... Скільки у нас війська тепер?

— По нині 80 тисяч, каже Чорнота, усе поділено на сотні і полки.

— То ще далеко не військо, то чернь, каже гетьман. Багато ротів на хліб, а пожитку з них мало. Чим їх усіх узбройти? Треба зараз приєм припинити.

— Як так, каже Головацький, то твоя зірка відразу погасне. Вони, ті сіроманці, злітаються до тебе, мов бджоли до матки, а ти їх відганяєш. Подумай, щоб і народ не махнув на тебе рукою і тебе не злегковажив, як ти їх у цю хвилю. Йдім уперед і не засиджуймося, тоді й прохарчовання піде легше. Не залежуймося, а воюймо, а зброю добудемо на ворогові.

Слова Головацького всім подобалися.

— Не можна, панове, каже гетьман. Ми як раз виправляемо послів у Варшаву з письмами про нашу вірність до короля і Польщі.

— За це я нічого не знаю, говорив всередившись Кривоніс. У нас таке заводиться, що не знає лівиця, що робить правиця... На

діявола було послів слати, та впевнювати про нашу вірність, коли це брехня?... Та-кими хитрощами нічого не доробимось, лише час прогавимо, Польща зміцниться, а ми послабшаємо.

Це був невкритий штовщик гетьманові, що сам розпоряджається без ради.

— А ми ще не вирішили питання, що робити з чернью у нашему таборі? каже Чорнота.

— Приймати всіх, організувати і вправляти, каже Кривоніс.

Хмельницький узявся за голову:

— Чим же їх прохарчувати? Хіба будуть сиру землю їсти...

— Не журся тим, пане гетьмане, каже Кривоніс, ми створимо загони, а поки ти будеш воловодитися з панами, ми підемо загонами по всій Україні карати панів, жідову та єзуїтів. Добудемо при цім і зброю, і харчі, вишколимо людей у воєнному ділі, а як тобі треба буде війська, бо я знаю, що з цих комісій нічого путнього не вийде, тоді лиш кликнеш на нас і вкажеш місце, де збиратись.

— Кривоніс добре каже, говорив полковник Тиша, ти, пане гетьмане, можеш говорити панам, що ні про що не знаєш, як до тебе пани комісари приїдуть на переговори. А як наші загони добре панів припечуть, то й схильніші будуть до згоди.

— Як так мусить бути, то годі, каже гетьман, тільки на одно звертаю вашу увагу, панове товариство: хто з вас піде на Поліс-

ся, не чіпайте землі литовських панів, бо собі біду зачепите. Я знаю, що вони доброзичливі до нас, і зле буlob їх дразнити. Вони раді будуть, коли польським магнатам від нас достанеться, а колиб їх зачепити, тоді стануть ураз з польськими панами, боячись, щоб пожар бунту і на них не перенісся... Поки ми підготовимось, треба ще й Татар приєднати. Самі не дамо ради без зовнішньої помочі.

— На мою думку, каже Філон Джеджалик, з ханом би нам нè заходитись. Держімся самого Тугай-бея. Нам треба Татар лише на те, щоб Ляхів лякати татарською силою, а поза тим мати своє військо. З ханом треба бути дуже обережним. Ви так його не знаєте, і взагалі ви Татар так не знаєте, як я. Вони так довго нас будуть держатись, як довго будуть бачити в тому свою користь. Колиб їм показалось інакше, то не лише нас покинуть у найтяжчій годині, та ще й з ворогом злигаються на нашу згубу. Досить нам буде, коли перекопський мурза буде з нами у приязні і забезпечить нам плечі від Криму. Тугай-бей буде з нами і, колиб хан з панами знюхався на нашу згубу, тоді ми Тугай-бея матимемо в своїх руках. Нам треба поспішати і вимести з України наших ворогів, поки Польща очуняє і збере посполите рушення...

— Ми зачали велике і небезпечне діло, каже гетьман. Краще нам було не зчинати тепер...

Чорнота перебив йому сердито:

— Чи не хочеш ти, пане гетьмане, завертатися з дороги? То чого так розбігся? Коли вже раз хвиля розбурхалася й рушила, то не берись її завертати і стримувати, бо й сам потонеш і народ утопиш. Хвиля мусить доплисти аж до другого берега, залити усю Україну і Польщу, а опісля заверне назад, викинувши хочби аж на шведський беріг усіх магнатів із їх панським сміттям. З нами підуть посполіті і українські і польські, бо всім уже панська сваволя надоїла. Тоді заверне хвиля назад, але вже з чистою водою, і ми заживемо мирно на своїй землі. Ти, гетьмане, пиши собі листи, куди тобі завгодно, як тебе рука свербить писати. Нам свербить рука до шаблі, і ми нищитимемо Ляхів-панків, жидову, та єзуїтів огнем і мечем. Смерть їм!

Палка бесіда Чорноти захопила уми всеї старшини. Хмельницький не хотів пере читись.

— Ми всі одної думки, каже, ми всі бажаємо добра нашій батьківщині, лише ми ріжні шляхи до того вказуємо. Я бажав би дороги мира, а пан обозний Чорнота і ви всі хочете того вузла розтяти шаблею.

— Пане гетьмане, каже Чорнота, ми тебе шануємо, цінимо високо твій розум, бо сам Бог поставив тебе нам головою. Ти досі перехитрив Ляхів і це вийшло нам на здоровля. Але хитрити треба було зразу, коли у нас була мала сила. Тепер інше діло. Дивись! Зпід Корсуня прийшло нас під Білу Церкву 15 тисяч. Тепер за той короткий час виросло наше

військо на 80 тисяч. Коли наші проворні люде розійдуться по Україні, тоді збереться 300 тисяч . А тоді на чорта вязатись нам з ханом? Добре говорив товариш Джеджалик, що во ни нас колись зрадять. От і тепер наші татарські союзники не вдоволяються воєнною добичною, та розлізлись загонами по Україні, грабують наші села і забірають православних людей в ясир.

— Я це перший раз чую, каже гетьман.

— Бо тебе тут не було, а я це знаю від людей з Махнівки, Бердичева, Білополя, Глинського, Прилуки. Вони приходили з жалобою і прохали помочі. Що мені було робити? Післатиб на них військо, а тут пан Тугай-бей наш союзник всердиться. Я без гетьмана не важився того робити, щоб опісля не приказано мені голови відрубати. Треба з тим рахуватись, що нам народ скаже, що ми йому таких союзників придбали...

— Треба було мене про це повідомити,

— Того ми не могли зробити, каже Кривоніс, бо ми знали, що уся твоя увага на те звернена, щоб пані Чаплінська за чоловіком не дуже скучала і не втекла у Польщу...

Хмельницького на такий докір начеб підпалив. Він устав і вдарив рукою по шаблі... Ale вгамувався. Він почував себе винуватим, докір вважав за справедливий, а знову не хотів зачіпати такого лицаря, яким був Кривоніс, і знав, що старшина постоялаб за ним. Тоді вмішався в діло Кречовський.

— Годі, панове товариство! Не на те ми зійшлися, щоб заводити бучу. — Ти, пане

обозний, і ти, товаришу Максиме, за гаряче
й за гостро говорите до нашого голови. Че-
рез те, що пан гетьман кілька днів пересидів
у Чигирині, нічого нам ремствувати, бо ні-
чого злого не сталося. Хтож сподівався, що
наші союзники не здергати умови. Видно,
що й освоєного лиса не можна у курник за-
микати. Панове, згода! Подайте собі руки,
бо як ви станете сваритись, то усіх нас чорт
злизне і наше святе діло пропаде.

Чорнота і Кривоніс подали гетьманові
руки, а Кривоніс каже:

— Вибач мені, пане гетьмане, за приkre
слово, яке вирвалося зза горяча. Мене біс
мордує, як що робиться не так, як треба.

Хмельницький з ним розцілувався на зго-
ду. Старшина була з того дуже рада і дяку-
вала Кречовському, що своєю повагою пога-
сив огонь незгоди. Уся старшина вважала
цих людей за найкращі голови: Хмельниць-
кий як стратег і політик, Чорнота як органі-
затор, Кривоніс як партізант першої марки.

Особливо Чорнота дав себе знати під Бі-
лою Церквою. Сюди збігалась ріжна збира-
нина. Він робив із неї військо. Заводив твер-
ду дисципліну. Усякий непослух карав стро-
го. Приказав кількох очайдухів покарати
смертью. Дехто відгрожувався, та він цього не
злякався, а ходив поміж ним мов той від-
важний дресер по клітці з тиграми. Поди-
віться на якого зухвалиця по своїому чор-
ними проймаючими очима, то серце у йому
холоне.

На тій раді Хмельницький багато дечого

навчивсь. Йому відкрилися очі на те, що він зробив і що далі статися мусить, а чого вже здержати не можна. Вистрілена куля мусить долетіти до своєї мети. Її не здержиш і не завернеш. Розбурхана хвиля винесла його на гребінь хвилі. Колиб захотів плисти проти неї, то певно пірне на дно і та хвиля не випустить його з своїх обіймів.

Приклікав зараз полковника Ганжу і післав його з полком вгамувати Татар і відбрати ясир, коли не по доброму, то силою. До Тугай-бея написав листа, що його люди не додержують умови і поводяться мов у ворожім краю. Коли Тугай-бей того н'є спинить, тб не буде дива, коли український народ повстане на нього, а тоді не вийде з України ні один живий Татарин. Такого руху Хмельницький не може спинити, бо тоді і його самого вбъть. „Хто таке видав, щоб союзники, котрі недавно так славно побіч себе воювали, тепер грабували один одного? Положи, ваша милость, тому безправству і сваволі край. Дасть Бог, що ще не одного великого діла доконаємо, а таک то наша добра приязнь розвіялась би, як сухе листя по дорозі“.

Грабунки справді припинились, Татари випустили ясир. Це сталося може не так завдяки листові Хмельницького, як енергії Ганжи, котрий казав грабіжників вибити киями і заганяти у татарський табср біля Рокитної. Тугай-бей звинявся перед Хмельницьким, що він цього не знав, нагримав на своїх підвладних, а кільком приказав для приміру повідрубувати голови.

Народ дуже радів, що батько Хмельницький постояв за ним і приборкав Татар.

На тій раді старшин були приявні як канцеляристи гетьманської канцелярії Іван Виговський і Корніенко. Вони не відзвивалися зі своїми думками, перший тому, що він лише що ввійшов у те товариство, Корніenko для свого молодечого віку. Але їх думки не були згодні. Виговський був за тим, щоби Польщі не валити, а йти на мирову, щоб здобути козацькі права і вибороти пошану для православної віри; Корніенкові припала до серця думка Чорноти і Кривоноса. Він памятає недавню історію України і знав, що з мирової нічого путнього не вийде і на обіцянках скінчиться. Пани обдаровували козаків обіцянками, мов пающими, які швидко вітрили. Скільки наобіцювали пани Сагайдачному за прислуги у московській війні, або за Хотин, а що вийшло? Те, що обіцяли гетьмани, або й сам король у скрутній для Польщі годині, того не хотів затвердити сойм, коли Польщі полегшало. Навпаки, як Польщі козаків не було треба, вривали і з того, що вже було дане. Обіцялося багато під Москвою і Хотином, а скінчилося на Кумейках і закріощенню більшої половини реестрового козацтва. Коли Польщі ставало легше, пани спровоковували народ до протесту, а тоді топили той слушний протест у потоках української крви. По таких болючих досвідах про мирову полагоду не може бути мови. Треба вибороти собі волю мечем, треба відмежитися від Польщі сильним муром, якого не вільно жа-

дному панові переступити, а щоб цей мур був певний і воля забезпечена, треба панів магнатів, тих кресових короленят прогнati у Польщу, щоб і духу про них не було.

Корніenko, думаючи про те, що чув на раді старшин, дивувався, чому козаки не вибрали Чорноту, або Кривоноса гетьманом? Та зараз злякався цеї грішної думки, бо вважав її за бунт, за гріх. Так він бунтувався проти того, хто заступав йому рідного батька і любив його як сина. А в тім, чи можна переіначити те, що в народі перейшло вже в лєгенду і скріпило віру, що ніхто інший, хіба Хмельницький доконає великого діла і освободить Україну...

Хмельницький, вернувшись з тої ради додому, став складати на основі того, що почув про зміни у Польщі, нові пляни.

Перша зміна, то смерть короля Владислава, котрого він поважав і любив. Уважав його своїм добродієм, котрий йому спочував тоді, як усі глумилися над ним, над його кривдою, і знайшов для нього слова розради. Як би тепер той сам король сказав йому: Стань!, хочби це слово було вимушене панами, то Хмельницький не мав би сили спротивитись, а тоді пішов би врозріз з козацтвом і усім народом. Тоді Чорнота, або Кривоніс скинули б його одним махом з гетьманства, а чого доброго ще й під козацький суд віддали за зраду. Отож смерть короля прийшла йому в саму пору, бо розвязала йому руки.

А друга річ, над якою треба було подумати, то лист Кисіля до царя. Магнат чи він Лях, чи Українець, одним миром мазаний. Обидва вони не щирі. Буцім то з ним цілується в потребі, а жде тільки нагоди, щоб йому скрутити вязи. Українцеві, православному Кисілеві так само смердить козацький кожух, так само не може посполитого чоловіка бачити чим іншим, як невольником, як і перший-ліпший магнат Лях.

Але що далі мало статися, Хмельницький не мав ясної думки, витиченого шляху, певної мети. Поки що треба з панами хитрити, зволікати і приготуватися до рішаючої розправи. А при тому треба шукати союзників. Україна мусить на когось сильного опертися. Таким союзником, колиб з Польщею не далося поладнати, може бути Татарщина, Туреччина, або Москва, пограничні сусіди. Перша задля вигідних грабунків на польських землях, друга задля віри. Сама Україна не устоїться. Поперед усього нема ким обсадити розлогої адміністрації. Польща на вищі адміністраційні становища не пускала Українців через шизму. Отож нема вишколених урядовців. Сусіди скористалиб з цього. Треба би на границі і Польщі і Татарщини, і Москви держати велику силу війська. А хто зна, чи ті сусіди не змовились би і не пошматували Україну поміж себе? До такого порозуміння не можна вже тепер за жадну ціну допустити...

Зараз на другий день розпочалася на гетьманській кватирі у Білій Церкві велика,

невпинна праця дипломатична. Хмельницький писав листи на всі сторони. Скидаючись, що він не знає нічого про смерть короля, він написав до нього листа. Писав про великі кривди, які Українці мусять терпіти від панів. Про сам народ простий, панцизняний не згадував нічого. З під тих утисків мусіли козаки втікати на Запорожжя, бо іншого безпечного місця для них не було. Та пан краківський і там не дав їм супокою і вибрався з великою силою зруйнувати запорожську Січ і всіх козаків повернути у підданство. Тоді Запорожці випросили собі помочі від Татар, обернулися на пана гетьмана і рознесли його вщент. Не його вина у тому, що коли рубається сухі дерева, то й сирим достанеться. Але козаки, як і все, остануть вірними Й. К. милости.

З тим письмом вислав у Варшаву Вешняка, Мозиру, Богдарбута і писаря Петрашенка. Окрім того листа дав Хмельницький своїм послам інструкцію з пунктами, чого мають домагатися. Ті пункти були такі, що гетьман згори міг знати, що пани їх не приймуть.

Друге письмо пішло до пограничних московських воєводів. До них писав, що згода з Татарами була лише хвилева, викликана потребою. Як що цар поможе козакам у боротьбі з Польщею, то не буде потреби до Татар за поміч забігати.

Та ще написав гетьман листа до найбільшого ворога українського народа, Яреми Вишневецького. Звіщав його про розгром геть-

мана Потоцького, але за це не можна Хмельницького винуватити, бо як пан краківський гонив за ним з військом, то він мусів боронитись, і йому поталанило. А в тім, він-і тепер, як і все, визнає себе вірним слугою річи-посполитої і короля.

До воєводи Кисіля писав, називаючи його великим подвижником грецької віри і оборонцем православної церкви. Він жаліє над тим, що сталося, і покладає усю надію на пана воєводу, що він помирить козацтво з панами, бо тут головно розходитьсь про віру й церкву. Про те, що лист Кисіля перехоплено, не згадував нічого. Не згадував і про те, що на попередній заклик Кисіля і на вістку, що гетьман Потоцький вже вийшов в поле на бунтарів, московські воєводи пішли справді в похід проти козаків, та, довідавшися про розгром на Жовтих водах, завернулися...

А тим часом скрізь по Україні порозходилися великі загони козаків і черні, котрі нищили панів, громили ксьондзів та жидів.

VI.

Лютий кат України.

Ярема Корибут Вишневецький походив з старинного українського магнацького роду. Один із його предків, Дмитро Вишневецький був козацьким гетьманом, одним із перших організаторів січового товариства. Козаки прозвали його у піснях Байдою. Вславився походами на Турків і згинув мученичою смер-

тю в Царгороді. Про нього склали кобзарі думу, которую по нині Українці співають. Ще батько Яреми був православним, а мати з роду Могилів теж. На нещастя України віддав батько молодого Ярему на виховання і nauку до єзуїтів. Вони вміли так на нього вплинути, що не лише перейшов на латинство, але й зляшився і став завзятим ворогом не лише православної церкви, але й українського народу. Він довший час подорожував по Європі, а в р. 1633 повернувся на Україну і засів на розлогих маєтностях свого батька.

Даремне благав його київський митрополит Пётро Могила, що йому родичем по матері приходився, даремне уговорювала його рідна мати, щоб вернувся до батьківської віри. Ярема не хотів про це чути і остав ревним католиком і Ляхом.

Засівши на батьківщині, став усюди в своїх маєтностях на Задніпрянщині і в Галичині ширити латинство і нищити православ'я. В Прилуці побудував домініканцям великий монастир, спроваджував єзуїтів на Україну, опорожнені православні параходи обсаджував уніятами, будував костели.

Пішов слідом усіх перевертнів. Для затишення докорів совісти, для затертя слідів свого гнізда нищив усе, що йому руський рід нагадувало. Сидячи серед українського моря, боявся, щоб його не затопило. Спроваджував до своїх маєтків дрібну худопахольську шляхту і дуже про неї дбав. Зорганізував і узбройов своє власне військо. І шляхта і військо його дуже любили. На все те треба було

багато грошей і треба їх булò добути з музиків підданців. А що жиди були мистцями у польських панів у добуванню грошей у робучого люду, то Ярема виручався ними. Жидів він дуже любив. Вони були у нього шинкарями, державцями і економами, та збирачами податків. Вони дбали про панську касу, але не забували і на себе, й багатіли потом і крівавицею робучого люду.

Ярема був гордий із себе і називав себе королем на Задніпровю, а на Варшаву й не дивився.

Своїх панів сусідів вважав за худопахолків і робив з ними, що йому було завгодно. Лише тих, що йому підлещувались, любив і підпирàв, був для них ласкавий і щедрий. На інших нападав збройною силою, навіть на магнатів. Казановському забрав Ромен, Конецпольському Гадяч. Позивали його перед соймом, та він навіть не ставав до розправи, знаючи, що йому нічого не зроблять, а ніякий присуд не буде виконаний*). Свою неприявність у процесі з Конецпольським оправдував недугою. Конецпольський зажадав від нього присяги на те, що нездужає

*) Хто у Польщі виграв процес, мусів сам перевести виконання присуду. Коли той, що виграв, був слабший від програвшого, то не вдіяв нічого. Як що мав приятелів сусідів, то запрошував їх на поміч. Як мав гроши, то наймав до того людей-авантюристів, котрі з того жили. Екзекуція виграного вироку переводилася збройним наїздом. По такім наїзді міг програвший, якому на підставі вироку щось відобрano, зібрати силу і збройно відібрати те, що йому на підставі вироку було відібрано. (Диви: Łoziski: Prawem i lewem).

і не може до розправи явитись. Тоді прибув Ярема до Варшави на чолі добірного війська 4.000 її відгрожувався Конєцпольському, що його вбє. Так само відгрожувався і королеві. Навіть у Польщі вважали це небувалим зухвалиством. Але ніхто йому нічого за те не зробив. Наляканий король випросив у Конєцпольського, щоб не жадав від Яреми присяги, бо може прийти до нещастия, і річ Посполита скомпромітується перед заграницею. Конєцпольський налякався теж і уступив.

Справу Гадяча розбирав асесорський суд і признав право за Конєцпольським. Він дістав присуд, котрий лишився клаптиком безвартісного паперу, бо ніхто не міг його виконати, хіба сильніший за Ярему, а такого у Польщі не було. Поведення Яреми викликало між панами велике обурення, та хіба лиш у Варшаві.

Навпаки, на Україні усі Ярему піддержували і славословили, як єзуїти, так і вся креєва шляхта.

Ярема був зразковим кресовим магнатом католиком. Він не перебірав у засобах до наміченої цілі і не признавав над собою жадного закону. Підданець не знайшов у нього правди і права. Кожна жалоба на хлопа, кожний донос кінчалися нелюдською карою. Калічення для постраху, відрізування вуха, відрубування руки, шибениця або кіл, то були звичайні повсякденні кари.

Нещасний томлений народував за одиноких своїх приятелів козацтво і православних попів. Тому-то Ярема їх ненавидів

і нищив. За ними йшли в чергу сліпці кобзарі. Козаки були прямо виняті з під права. Стрічного козака в маєтностях князя можна було безкарно вбити, а хто привів його живого, діставав за це нагороду. Уся Задніпрянщина покрилася шибеницями, а калік понівечених стрічалося всюди. На спогад Яреми тремтіли люди, а матері лякали цим страшним іменням неслухняних діток. Для тих, хто Яреми не знав, він міг здаватися симпатичним. Його високе чоло, та ясні великі очі вказували на великий розум, усміхнене правильне і гарне лице на добрячість. Для своїх підлізнів був веселий, ввічливий і дотепний та пряmodушний. На вид тих, котрих ненавидів, брови стягались вкупу, чоло морщилося, а губи заціплялись. Засуджуючи на муки, він цідив слово за словом, почуваючи в тому великому насолоду. Виконанню засудів він за любки придивлявся.

Лише в одному він не був подібний до інших магнатів того часу. Хоч був багатий, не позволяв собі на панські роскоші. Жив просто і невибагливо. Між своїми жовнірами спав на землі на кожусі, ів з ними ті самі прості страви. За те військо його обожало і було йому послушнє. У своєму війську завів строгу дисципліну і не пропускав жадної провини в службі. Такого самого простого життя вимагав від своїх старшин.

Як запалилась Україна повстанням, Ярема жив у Лубнях. Про Хмельницького йшли вісти і в Задніпрянщину. Тут було запального матеріалу більше, як де-інде. І тут народ за-

ворушився. Зразу нашіптували собі, змовлялись, переповідали собі наспівші вісти, та ніхто не мав відваги виступити. З того вийшла зразу така користь, що хлопи й підданці збралися у купи і втікали масами на Правобережжя до Хмельницького. Помітили це зараз жиди державці. Вони злякались, та не мужиків, бо тих держав добре Ярема, лише того, що убувало їм робучої сили. Пожалувалися зараз перед князем, котрий запалав страшним гнівом. Зібрав зараз 8 тисяч шляхтичів і приказав переловлювати втікачів. Для ційманіх не було легшої кари, як шибениця, а для проводирів кіл. Замаїлася нещасна країна повздовж Дніпра шибеницями і колами, на яких конали в муках нещасні люди, що хотіли втікати з неволі. Те все робив Ярема так собі „по дорозі“, а на ділі зібрав військо, лагодячись на підмогу гетьманові Потоцькому. Він перший відгукнувся на зазив Потоцького і спішився під Черкаси. Та поки вибрався, вже було по розгромі. Поки міг рушитись, зачали козацькі загони гуляти по Україні. На Задніпров'я пішов найметкіший партизантський ватажок, полковник Максим Кривоніс. Він вдерся в Переяславщину з десятком тисяч хлопців. Від того повстала уся Задніпрянщина. Вишневецький, що вже рушив був у похід, поміркував, що туди небезпечно буде перебратись до Дніпра і завернувся з тої дороги. Недалеко Березані стрінуло його посольство від Хмельницького вислане з під Білої Церкви. В посольстві було шістьох козаків.

Ярема скипів гнівом:

— Що? Той злодій, бунтар, сміє до мене послів слати? Ганьба тим усім панам, що хотять з ним у мирову заходити... Я не спічну, поки його не піймаю, з живого шкуру прикажу зняти, та ще на кіл настромлю і почетвертую. Тих всіх послів зараз на кіл!

— Ми послі, пане князю, говорили ко-
заки, маємо право на недоторканість. Навіть
дикі народи шанують посольство.

Це ще більше розлютило Ярему:

— В цей мент приказ виконати.

І всіх шістьох посадили на кіл на шляху
між селами Війтова до Пилипового. Ярема
вдарив себе по шаблі і кричав:

— Ось чим треба замирити козаків, на
те ми і є... Він вказав на коли, на яких ко-
нали посли.

А вони конали по геройськи. Хоч лиця
їх і тіло корчилися в судорогах, не чути було
ні одного стогону.

Іх провідник заговорив сильним го-
лосом:

— Яремо, ти перевертню, злодію, звірю-
ко поганий! Дасть Бог, що й ти на колі здох-
неш. Ти, Каїне, нас замучив, але тим не зро-
биш шкоди козацтву, воно з нашою смертю
не загине... Прокляття на тебе і твій поганий
рід...

— Цьому відрубати голову, хай не гав-
кає, крикнув Ярема і відвернувся. Приказ ви-
конано вмент. Якийсь жовнір замахнувся ша-
блею і козацька голова повисла на клаптику
шкури.

Інші, бачучи, як собі товариш поміг, стали лаяти Ярему цілком невибагливими словами, та проклинати. Тоді вже жовніри, не ждучи на приказ князя, повідрубували їм голови.

Але тим хлопським зухвальством Ярема дуже збентежився. Такої лайки він зроду не чув, та ще від хлопа. Досі його жертви корчилися в судорогах, плакали, благали вибачення, та присягалися в своїй неповинності. Вмиралі так покірно, як панщину покірно робили. Те, що сьогодні сталося, вважав цей лиходій за поганий знак. Та ось прибігає до його один слуга, якого полишив вдома в Лубнях, на запіненому коні, що важко робив боками.

— Завертайся в. м. в Лубні, там пекло. Уся Лубенщина в огні. Емісарі Кривоноса занесли полумя бунту і до нас. Як лиш в. м. вийшли з Лубень, зараз хлопські банди начебіз землі повиростали. Плюндрують панське добро, мордують без пощади Поляків, жідів, та ксьондзів. Пекло і судний день. В Лубнях княгиня з сином дріжать за своє життя. Решта нашого війська боронить замку, дай Боже, щоб удержались, поки наспіє поміч...

Ярема аж позеленів з гніву, скреготів зубами і тупотів ногами. Лице викривилось, мов у сатани. Таким його ще не бачив ніхто.

— Га! чортове племя, попамятаєш...
Труби трівогу!

Сів на коня і обіхав військо.

— Чому так мало? — питає своїх поруч-

ників, — було 8 тисяч, а тепер і половини не бачу.

— На розїздах в. м. усмирює гультайство...

— Як так, то ще один день мусимо підождати, а вашмосці порозсилайте гінців за ними, щоб швидше верталися.

Розтаборилися знову і ждали цілий день. Та ні гінці, ні розїзди не верталися... Згодом повернули малі недобитки. Вони звіщали, що усюди діються нечувані речі. Хлопські загони виростають мов гриби по дощі. Ховаються по засіках, по лісах і в степу в траві, нападають нечайно і вибивають у пень, хто йм у руки попаде. І те сталося лише по слідніми днями. Здається, що хлопство пропчуває якусь велику силу за собою.

Яремі стало моторошно на серці. Із звітів старшин дізнався, що в нього остало всього 3000 людей. Ще й не рушився з місця, а вже втратив 5000 душ.

„Як так піде далі, то пропадемо всі, подумав. Треба чим швидше видістатись із тої забави“.

Вернув не гаючись у Лубні, та тут уже не застав нікого, хіба руїну свого добра, та копиці трупів панських та жидівських. Один замок оцілів не добутий. Ярема забрав звідсіля, що можна було взяти, забрав жінку й синка, і подався ік Дніпрові. Тепер його лютило, що не знайшов ні одного підданця хлопа, на котрім був би зігнав оскуму. Усе повтікало, не ждучи, аж вернеться князь. Та тут стояв Кривоніс, і треба було йти аж до

Любечі, і там переправитися. Зараз виправив жінку і сина на Полісся. В Любарі пристала до нього шляхта, яка зібралася тут, втікаючи з своїх маєтностей перед повстанцями. Прибув до Житомира і тут знову застав шляхту, яка зібралася на соймик. Ярема пішов між них.

— Що ви, панове браття, задумали? Лишати так усю свою працю на поталу гультайству? Цим робите їм найбільшу прислугу. Таким побитом може вратуєте життя, але втеряете лицарську славу. Згадайте на ваших славної памяті предків, а тоді соромно вам стане. Бо перед ким утікаєте, ви, потомки славних лицарів? Перед чермю, голотою, яку можна киями розігнати. Лише згуртуйтесь разом, а побачите, що ми, не напружуючися надто, приборкаємо бунт і повернемо до наших домівок. Нам треба зібрати військо. На це треба грошей, а їх добудемо з податей, які треба зібрати у всіх мешканців України без розбору.

Шляхта, котра втратила голову і досі чула за собою один оклик: втікати як найдалі, тепер трохи підбадьорилася. Зараз стали лупити селян. Поки що Ярема дав свої гроші. З Житомира післав універсал до Львова, столиці свого воєвідства, а в ньому взвивав шляхту, щоб негайно ставала під його руку до оборони.

Аж тут приїздить воєвода київський Тишкевич. Ціла Київщина запалала бунтом, а він утік, не чуючи себе безпечним.

Його військо зєдналося тепер з Яремою.

Від нього довідався Ярема, що Кривоніс іде за Яремою наздогін і нищить по дорозі панські маєтності на правобережній Україні.

Тепер Ярема, побільшивши свої сили, вирішив одним ударом розбити й знищити Кривоноса.

По дорозі лежало містечко Погребище. Тут теж стояли загони. Зібралися з сіл хлопи, узбройлися в що попало. Організаторами були православні попи. Вони почувалися зовсім безпечними, бо про Ярему ніхто ще не чував у тій стороні.

Аж відразу наскочив на них Ярема з військом. Настала метушня. Хлопи і міщене боронилися що сила, та не встоялисъ. Ярема добув містечко. Приказав зігнати всіх живих у купу і зігнав на них оскому. Мордував і мучив, не розбіраючи, хто винен. Попам висвердлювали очі. Містечко пограбив і спалив до тла.

Та зараз по тій дешевенькій побіді побачив себе Ярема серед розбурханого моря. У війську не стало харчів. Ярема післав шляхтича Барановського до свого Немирова по харчі.

Немирівці позамикали городські ворота і не пустили Барановського.

— Йди собі ік бісовій мамі, ми твого пана не знаємо, нашим паном гетьман Хмельницький.

— Тим шельмам навкучилося жити, — говорив Ярема, почувши таку реляцію від Барановського, і закусив губи. Видав війську приказ взяти Немирів приступом. Неми-

рівці знали, що їх жде, як Ярема здобуде город. Попи дзвонили на гвалт, міщане заняли вали й боронилися в одчаю. Розпочалася страшна боротьба на життя і смерть. Оборонців прогнали з валів. Вони позамикалися по хатах і звідси обoronялися мов льви. Стріляли з вікон і дахів, обливали наступаючих кипячем і смолою, кидали каменюками і дрючками. Та коли полягли найвідважніші, прочих овіяло страхом, покинули оборону і скрились у льохах. Боротьба припинилась і Ярема ввійшов у город. Повиходили старі міщане і просили помилування. Не міщанство в цім винувате, так звинялися, а козаки. Вони їх до опору змусили. То козаки так гордо відповідали Барановському.

— Видайте мені винуватців, — говорив солодко всміхачись Ярема, — а я вас пощаджу.

Та кого ж тут було видавати? Жиди кинулися розщукувати тих, що по льохах крилися. Ходили від дому до дому з жовнірами і вказували всі скритки. Міщан виволікали і гнали на ринок серед глуму й вереску жіздови.

— Хто ж винуватець? — гукав Ярема, — признавайсь, а то вас усіх мов собак прикажу перебити. Тоді вийшло кількох міщан, які гадали, що жертвуючи себе, вратують прочих.

— То ми бунтарі, скарай нас, а прочих пощади...

Та це Ярему не вдоволило. Стільки жертв видалось йому за мало. Він ходив по-

між ними і вказував на тих, що йому не подобалися.

— Беріть цього, і того, і того... І зараз проголошував їм присуд. Настало страшне пекло, якого описати годі. На приказ князя поділено нещасних на гуртки: одним відрубували руки, другим висвердлювали очі, вирізували язики, інший гурток настромлювали на коли. Інших вішали, й це була найлегша смерть. Були й такі, котрих живцем четвертували, або здирали з живих паси. Ярема возив з собою цілу ватагу вишколених катів. В нещасному Немирові лунали розпучливі крики, зойки та стони, які хіба на Асафатовій долині в дні страшного суду буде можна почути.

А потому приказав Ярема город підпалити. Від диму горючих домів вкрилось ясне сонце погідного дня сіро-жовтою хмарою, щоб не дивитися на ті страхіття, які того дня в Немирові діялись. Серед тих страшних картин, на вид котрих кров у жилах холола, проходжувався Ярема всміхнений і вдоволений по ринку, і придивлявся залюбки справности своїх катів, та приговорював:

— Мучте їх так, щоб памятали, що вмірають.

Та того було йому ще за мало. Він приказав вимордувати без розбору і рідні тих, що пішли на муки, „щоб собаче насіння не розмножувалось“. Отож мордували старців немічних, жінок, дітей і немовлят. Катам омлівали руки, щоб удоволити свого пана.

Аж тепер вдоволився Ярема і сказав до міщан:

— Я покарав винуватців, а вам прощаю. Служіть мені вірно, а будьте певні моєї ласки.

Ярема забрав з Немирова усі харчеві припаси, лишив тут залогою 200 драгунів і пішов далі.

Як лиш відійшов, міщане післали потай до козаків, благаючи помочі і помсти.

Козаки надійшли від Брацлава. Міщане відчинили їм ворота і зараз кинулись на драгунів. Їх вибито всіх. Лиш одному повелось втекти до Яреми. Ярема саме йшов на Кривоноса. Як дізнався про віроломство Немирівців, спалахнув великим гнівом.

— Тепер я їх так скараю, що самому пеклу страшно стане.

Кривоніс був тоді як раз у Махнівці, маєтності Тишкевича. То був такий самий піревертень, як і Вишневецький. Так само заводив католицтво, будував костели, кляштори і спроваджував єзуїтів. Хіба що лютістю не дорівняв Яремі. Тоді сидів він у Брацлаві, а як довідався про бунт, написав листа до Вишневецького: „Чернь знущається над панською святоиною. Мій замок у небезпеці, не встоїться. Поспішай в. м. мені на підмогу“.

Ярема не дав собі два рази казати. Він і так шукав Кривоноса. Та поки прийшов, то козаки з Махнівкою були вже готові. Вже розкидали деревляну огорожу замку. Залога знемоглась у боротьбі, аж тут наскочив Виш-

невецецький із-заду. Надбіг і Кривоніс з кіннотою.

— Ну-те, хлопці враз, — гукав Кривоніс, — тут є Ярема. Не дайте йому втекти. Як його піймаємо, то добудемо славу на всю Україну. Піймаємо найлютішого ката.

Кривоніс ударив на Вишневецького ззаду з великим криком. Вишневецький обернувся. Настала страшна січа. Іздци склубилися в одну купу. Кривоніс помітив Ярему і пустився на нього.

— Маю тебе, людоїде, тепер порахуємось.

Ярема ждав на нього.

„Буде всьому кінець, як цього розбішаку розрубаю на двоє“. — І піднявши шаблю вгору, кричав шляхецьким звичаєм: труп, труп!

Кривоніс щасковчив на нього і при першім зударі вибив йому шаблю з руки. Тоді Ярема завернув коня і навтеки.

— От лицар, гукав йому вслід Кривоніс, перед хлопом втікає.

Пустився здоганяти. У Яреми був бістріший кінь. Віддалъ збільшалась. Тоді Кривоніс кинув за ним ратищем з великою силою. Ратище вдарило в сталевий панцир, і це князя вратувало.

— Не втечеш мені, собако, я тебе ще дістану, — кричав за ним услід Кривоніс і завернувся до своїх. Ярема приказав своїм драгунам позлазити з коней і так оборонятись... Битва протяглася до ночі. Ярема хотів зачинити вранці знову, та розрадився, бо військо

його було дуже втомлене. Тим часом козаки взяли замок у Махнівці і вибили всіх до ноги.

Шляхтичі в Полонному не почувалися безпечно, поїхали до Вишневецького, проханючи помочі. Ярема відмовив.

— Не можуж я ганятися по всіх кутах без ціли і знесилювати моє військо. Кому небезпечно вдома, приставай до мене.

Зараз післав гонців до Корецького і Осінського, і взвив їх до себе. Та вони відмовилися тому, бо дожидали приказів від гетьмана. Ярема розлютився:

— Так посылайте вашмосці у Крим до ваших гетьманів по прикази. Хіба й мені нічого не робити, поки пан гетьман не пришле приказу.

Це була для них новина. Зараз поміркувались і стали князя перепрошувати.

— Вибач нам в. м., що нерозважного слова вжили, і прийми нас до себе, бо пропали наші статки, ми самі не встоїмось. Будь нашим вождем.

— Не хочу, панове, до того братись, щоб не прогнівити Варшаву, котра нам наказує не дразнити козаків, а потурати їм. Може мені дістанеться догана за те, що я зробив. Мої маєтки на Україні пропали. Я йду до мого Збаража і там буду мого життя боронити, а ви чекайте на гетьманів...

— Не роби того в. м., — просили пани. — Ти тепер одинока оборона річипосполитої на кресах. Тепер іменує себе гетьманом пан Домінік Заславський, хоч його ніхто геть-

маном не поставив — говорив Корецький. Він знат, що то найчутливіша струна в душі Яреми.

— Що? Заславський гетьманом? А то парадне... А скільки то потреба жовнірів, щоб пильнувати його подушок, перин, ласощів, та коханок? А з того складається його обоз... Добре, панове, я вас приймаю до себе і, не оглядаючись на нікого, буду воювати ворога. Нам треба конче десь помірятися з гультайством, а то незадовго прийдеться нам до Варшави втікати.

— І там уже небезпечно, — каже Осінський. — Я маю певні вісти, що якийсь ватажок Тиша пішов загоном на польські землі і що до нього пристають і польські хлопи, і разом грабують і нищать шляхту.

Ярема дуже зрадів і звів руки до неба:

— Боже! недослідні твої стежки! Не хочу радіти з чужої біди, та добре коронним панам так сталося. Хай вони хоч раз покоштують того хліба, який у нас на кресах є щоденним хлібом, хай пізнають, як ченмен'ко вміє хлопство з своїм паном поводитись. Без того нам ніколи не признають рації. У них ми лише винуваті, а хлопство прямо ягната.

Кривоніс, дізnavшись, які жорстокости поповнив Вишневецький в Немирові, запалає страшною жадобою помсти. Пішов на Полонне, де крилася шляхта, й здобув його одним махом. Налякана шляхта, не бачучи виходу для себе, оборонялася слабо. Козаки вибили всіх панів і ксьондзів до одного. Самих жидів вимордовано 6000.

— Отце вам, голубята, — говорив Кривоніс до мучених жидів, — заплата за Немирів. У вашій вірі говориться; око за око, зуб за зуб, а ми платимо вам з баришем: за зуб голову, а за око сто голів.

Через своїх шпигів дізнався Кривоніс, що Вишневецький пішов на Староконстантинів, і пішов зараз йому назустріч. Того самого хотів і Вишневецький. Від пійманих козаків довідався на муках, що Хмельницький рушив уже на чолі стотисячної армії з під Білої Церкви, а йому на поміч іде велика татарська орда з салтаном Нуредіном і Калгою, за ними йде сам хан татарський.

Дня 25 липня стрінувся Кривоніс з Вишневецьким над ставом коло Староконстантинова. Став був переділений греблею.

Вишневецький виправив Осінського з частиною війська позад Кривоноса на засідку. Драгунів поставив на греблі, а за ними скрилися піхотинці.

Кривоніс дав перехитритись. Побачивши на греблі самих драгунів, зрадів.

— От і вся лядська мізерія! а ну-те, хлопці, поспішайте взяти Ярему живого, не дайте йому втекти, бо він між ними є.

Козаки кинулися з великим криком і завзяттям на греблю. Драгуни відстрілювалися мало, а це ще більше осмілило козаків. Аж відразу драгуни розступились, а з-поза них виступили піхотинці і налягли на козаків. На такім вузькім місці годі було наступати. Кривоніс помітив тепер, що дав себе перехитрити. Засурмили сурми на відступ. Кривоніс

гадав, що піхотинці поженуться аж на цей бік греблі, а тоді можна буде привітати їх гарматою.

Та ось нова біда. Осінський вискочив із засідки і напер на козаків іззаду. Козаки відступили і вскочили до возового табору, що стояв оподалік. Поляки розігналися і стали наступати на табор. Не могли його здобути, бо козаки сильно відбивалися. Вишнєвецький що раз посилив нові сили до наступу і кожним разом їх відбили з великими втратами. Боротьба припинилася. Того дня козаки мали великі втрати на греблі, а найбільше було Кривоносові шкода через те, що славного партизанта, полковника Половяніна піймали Поляки раненого в полон.

Окрівавленого, в подертій одежі, знеможеного привели перед Ярему.

— Хто ти, хлопе? — питає Ярема.

— Я не хлоп, лиш козак, післанець пана Хмельницького до полковника Кривоноса.

— За чим тебе посылав?

— Я прийшов з приказом від гетьмана, щоб Кривоніс перепинив усі ворожі кроки, поки гетьман не наспіє з головною силою. У нашого гетьмана тепер сто тисяч війська, а орда вже в дорозі, як хочеш знати.

— Поки твій гетьман прийде тебе освободити, то ти здохнеш на колі.

— Це для мене не новина. Я це знов, як іно попав у руки лютого звіря, як ти, пане Яремо. Але те, що я піду на кіл, не здергить ні на одну годину пана гетьмана Хмельницького. — Половянин хрестився і лагодився на

смерть. Ярема не видав ще приказу і велів його замкнути під сторожею. Скликав зараз раду.

— Що зробимо, панове? — Відізвався перший Корецький, — Хмельницький налетить на нас леда хвиля і ми не встоїмось такій силі. Ми покиньмо добувати Кривоноса і уступаймо з цілими головами. Чайже стрінemo десь по дорозі коронне військо і з ним злучимось.

— Даремно, вашмосці, його будемо шукати, — каже Ярема. — Хто там тепер гетьманує? Заславський... Як би він мав з Хмельницьким поєдинок, то можеб його перепив, але шаблею він йому не спростає...

— Колиб ми тільки стрінули коронне військо, то начхать нам на всіх гетьманів. Ми маємо між собою досвідного вожда, котрому всі віримо. Ти нам, князю, проводитимеш. Ми готові за тебе, а коли так судилося, при тобі наші голови покласти.

— Пан Корецький говорить за нас усіх, — гукала шляхта.

Це дуже Ярему полестило.

— Будьте певні, панове, що я не надужию покладеного в мені довірря. Остану з вами в щасті й нещасті. Погоджуся з вами теж, щоб не витрачувати сил на дешевенькі побіди, і уступати...

Поляки уступили непомітно на Колъчин. Кривоніс став на них наступати. Коло села Россоховець наздогнав їх на переправі через греблю. Перед греблею стояла невелика частина жовнірів, яка стала швидко уступати.

Козаки кинулися за ними на греблю. Даремно здергував їх Кривоніс. Не здержав їх ні голос сурми, ні наклики. Це нездисципліноване військо не мало інших жовнірських прикмет, хіба фізичну силу, завзяття й відвагу. Гнали за втікачами наосліп, аж спинилися на тому кінці греблі. Гребля заповнилась ущерть людьми, що ні взад, ні вперед. Тоді стали Поляки бити з гармат і рушниць. Стріляли у скучену на греблі юрбу і жаден стріл не був даремний. Тепер пустив на них Вишневецький військо. Завелася страшна рукопашня. Козаки, що стояли на переді, відбивалися, як могли, поки ті, що позаду, не отямiliлись, поки хвиля не рушила назад. Багато попало у воду, та болото. А ті, що перші видісталися з греблі, стали в паніці втікати. І знову Кривоніс не міг їх здергати і впорядкувати до оборони.

Вишневецький остав побідником, та коли почислив свої сили, то показалося, що побіда дорого стояла, бо втратив у тій боротьбі чотирі тисячі.

— І щож нам з того, що застелили поле хлопс'ям стервом? Завтра злетиться вдруге стільки гультайства, а як ми кожним разом стільки люда втратимо, то не надовго нас стане. З цеї побіди буде хіба стільки хісна, що хлопство не поважиться нас зачіпати. Приведіть мені сюди того пійманого харциза, треба з ним щось зробити.

Післали за Половянином, та його вже не було. Його замкнули у якісь повітці, бо іншого місця не було, і поставили сторожу.

Жовніри впевняли, що до півночі ще був. По півночі поставили іншого жовніра і той пропав ураз із вязнем. Вартові аж дріжали зі страху перед Яремою, бо знали, що їх за таку неувагу жде. Шляхтич, що приніс таку вістку, дріжав теж і боявся сказати, та нічого було робить.

— Лотри! — кричав Ярема, — то змова, усім відрубати голови.

Ніхто не посмів за ними просити, бо кожний дякував Богові, що він там не був. Справа була така:

Олівночі поставлено на сторожі жовніра Українця. Він знов, кого пильнує, і жаль йому стало козака. Рішив визволити його, але й самому не було чого лишатись. Він підповз до Половяніна і порозтінав на ньому мотузяні пута. Не говорячи нічого, взяв його за руку, і вийшли обидва з обозу. Ніч була дуже темна. Кілька разів спиняли його сторожі, та він знов заспокоїв їх. Дійшли так до ставка і пірнули у воду. Як доплили до полонини ставка, Половянин почув, що його рані відмокли і з нього сходить кров.

— Ти, друже, пливи далі, а мене лиши, — каже Половянин, — з мене кров сходить, я слабну і не допливу, а тобі вертатись нічого.

— Держись мене за одежду, я тебе доволічу до берега. Не рушайся.

Та це не надовго помогло. Половянин почув, що йому шумить в голові, і був близький омління.

— Нічого з того не буде, брате мій, —

прошептав, — я леда хвиля помру. Втікай до наших і розкажи про мою смерть. Краще мені втопитись, як на колі мучитись. А щоб тобі повірили, то запамятай гасло: Хмель-холод. Прощавай, та за мою душу помолись...

Половянин випустив з омліої руки одежду і пішов на дно.

Жовнір шептав молитву: Помяни Господи представшогося раба божія... і плив до берега.

Вийшов на беріг і йшов на козацькі вогні. Його привели перед Кривоносом:

— Спасибі тобі, брате, за твоє діло. Краще потонути у воді, як на колі. Царство йому небесне, а ти приставай до нас.

Як Ярема переводив слідство, то довідався від жовнірів, що тої ночі стрічали в обозі двох людей, але їх не спинювали, бо знали гасло. І труп Половянина виплив на воду.

— Що йому було присуджено, то й тепер його не мине. Посадіть трупа на кіл.

Зараз по тім Вишневецький виправив гармати до Тульчина, а сам з військом подався на Константинів. Аж надіхав гонець ізвістив, що Яремова жінка з сином покинула Вишневець, бо там ставало небезпечно, і поїхала до Збаражу. Ярема потяг собі туди. Тепер Кривоніс мав свободну руку. Брав легкою рукою одну місцевість по одній, нищив шляхту, вішав ксьондзів, різав жидову, палив і нищив панське добро. Таким побутом узяв Корець і Межирічча.

Аж у Межибожу натрапив на опір, який

однак не встоявся. Тоді вийшов напроти Кривоноса отаман залоги.

— Ти, отамане, хоч нас і поконаєш, то нічого нам не зробиш; бо ми люде пана Сінявського...

— Чи правда, люде, що Межибоже пана Сінявського? — питає.

— Таки правда. Ми тебе просимо, пощади і нас і панське добро. Пан Сінявський поводиться з народом по людяному.

Кривоніс на те до отамана:

— Вашмосці слід би зараз голову відрубати... чому не сказав відразу, що тут Сінявський паном? Чого було битися з нами? Будь певний, що пану Сінявському одно стебло не пропаде. Дай нам лише трохи харчів, а ми підемо собі далі...

Зараз отамани стали гукати між козаками:

— Не рушати нічого, братіки, то пана Сінявського добро.

Отаман залоги подякував Кривоносові.

— Пане полковнику, я тут застуپаю господаря, і не пущу тебе не погостивши. Про харчі поговоримо потому.

Зараз пішли на замок, отаман приказав викотити бочки з горілкою, різали волів, добули хліба, почався бенкет.

— Я вашмосці видам цидулку, щоб тебе жаден загін не чіпав. Може інші ватажки не знають, хто пан Сінявський. Моя цидулка певно тебе охоронить. Доброму панові, хоч він і Лях, нічого козаків боятись.

Прибігає гонець — від Хмельницького. — Він писав:

„Покинь, Максиме, ганятись за Яремою, поспішай до Бару, виручати міщан, що слали до мене послів і прохали негайної помочі“

Кривоніс устав від стола.

— Приказ від гетьмана. Трубіти збір! Ідемо зараз далі.

VII.

У гетьманській канцелярії.

Зразу був ґенеральним писарем Петрашенко, та як його післано у Варшаву з посольством, назначив гетьман ґенеральним писарем Івана Виговського. Він вів велику канцелярію, і під його рукою працював і Корнієнко. Від послідньої ради старшин Корнієнко охолов у любові до гетьмана. Йому все здавалося, що колиб було вибрано Чорноту гетьманом, то той повів би діло краще, бо не спинявся, а йшов із қозацтвом далі аж на Варшаву, підняв би усю чернь, цілу ту працюючу на панів масу, розгромив би та винищив короленят, а на польському престолі посадив би сильного короля, що вмів би держати панів у шорах, а тоді жилося усім добре. А Хмельницький зволікає, та пише листи на всі боки. Корнієнкова душа рвалася вперед. Йому здавалось, а це не лише його думка, але й багатьох старшин, що через проволоку копається нова могила для України.

Поки Хмельницький рушить вперед, то

Ляхи зберуть нове військо, а тоді буде трудніше осягти те, що тепер осягти так легко, аж проситься. За ці молодечі палкі думки він не раз картав сам себе. Совість нашптувала йому заєдно: „То твій добродій і батько, не годиться думати про нього зло“. Та зараз нагадував собі римську пословицю: Платон мій приятель, але правда мені любіша. Але чому хтось з поміж старшин не підніме думки йти далі? Чому козаки самі цього не зроблять? Не можуть, чи не сміють зробити того проти волі гетьмана? Колиб' така думка повернулася в діло, то він не здержуав би цього, не сказав би: „Не йдіть, бо пан Хмельницький цього не бажає“.

А тим часом Хмельницький працював за десятюх і Корнієнко дивився з подивом на його витрівалість. Доглядав усього сам, про все мусів знати, нікого не лишав без контролі, бо ні кому не довіряв. Збірав гроші і громадив харчі, та воєнні потреби, організував військо, вишколював його, наставляв старшин і урядовців, а що між Українцями було за мало вишколених, то Хмельницький вчив їх сам, як що робити. Людей з освітою приймав радо, причинявся до закладання щкіл, молодих хлопців посылав на nauку у Київ.

Важніші письма складав сам і давав переписувати, лишаючи у себе оригінал, інші складав Виговський після витичних точок поданих гетьманом. Опісля усе поправляв, доповнював. Менши письма писали канцеляристи.

Та вся та робота здавалася молодій душі

Корнієнка зайвою, непотрібною втратою часу. Хібаж грошей не можна здобути на магнатах, хібаж військо, йдучи побідно вперед, не зможе само прохарчуватись? А на що ця писанина комусь придастеться? Ця проволока може навести на Україну велике нещастя.

Раз приклікав його гетьман у свою канцелярію, в которую не вільно було входити ні кому непокликаному. Прийшовши застав гетьмана за столом закладеним паперами. Лежала тут і карта України, на якій гетьман робив знаки. Гетьман був одягнений в старому козацькому жупані, з гусачим пером у руці.

До цеї кімнати прилягали дві інші. В одній ждали ті, що мали до гетьмана діло, сюди виходив гетьман. В другій сиділи посильні козаки, гонці і сторожні. Вони поводилися тихо, ступали на пальцях, щоб не мішати пану гетьманові в праці.

Коли Корнієнко станув перед суровим обличчям гетьмана, засоромився дуже. Йому здавалось, що гетьман знає його грішні думки і скаже йому: „Чого ти, Олексію, такий нещирій до мене“?

Олексій не смів підвести на нього очей, щоб не зрадитись.

— Ти, Олексію, мусиш привчатися сам важніші письма складати, до переписування знайдуться інші. Сам я не дам усьому ради, а комубудь такої роботи я не можу дати. Тебе я вважаю за найщирішу мені людину, і ти мусітимеш в дечому виручати мене...

Олексій ще більше спаленів. Кожне слово

пекло його вогнем, било по лиці крапивою, дерло совість кігтями.

— Те, що я тобі інколи скажу, ніхто другий не сміє знати, хочби тебе на рожні пекли. Тепер дам тобі, серце, прочитати, та вивчити кілька зразків, які я сам і склав і переписав. Придивись їм добре, прочитай, вгадай мою інтенцію, вивчись форми, бо від того багато залежить. Що відтак напишеш, що тобі дам, принесеш мені прочитати, я справлю, а тоді вже переписуй.

Гетьман відімкнув ключем, який носив при собі, одну засуву стола і виймив кілька писем на сірому папері.

— Сідай тут і вчися. Ні це письмо, ні його зміст не може нікому дістатись, бо це велика тайна.

Олексій, якому тепер хотілося заплакати і кинутись гетьманові в ноги, та просити прощення, взяв у дріжучі руки письмо і сів під вікном читати. Він читав:

„Його величеству султанові Ібрагімові, братові сонця і місяця, онукові і намісникові божому, господареві царства македонського, вавилонського, єрусалимського, великого і малого Єгипту, цареві над царями, ніким не побіженому лицареві, і т. д. і т. д.

Ми, Богдан Хмельницький, старший запоріжського низового і усієї України війська — чолом тобі бємо і всемогучій ласці в. ц. в. покірно поручаємось, в. м. доброго здоровля і світлих побід над ворогами правдивої віри пророка бажаємо.

Щасливим і мудрим запорядженням єди-

ного Бога написано було у мойому кісметі*), що я попаду в полон лицарських військ високої Порти. Всемогучий хотів, щоб я мав нараду пізнати науку великого пророка Магомеда — хай його імення буде благословенне вовіки — я, пізнавши правдиву віру, полюбив її усею душою і нині гоношу, встаючи і лягуючи, що нема Бога над Бога і його пророка Магомеда. Я став тихим, але гарячим визнавцем ісламу...

Дивуюся, чого ті славянські джаври Сербі, Болгари і Угри та інші народи, котрі мають щастя жити під скіптом вашого султанського величества, пана панів і царя царів, так уперто цураються правдивої віри — бодай їм життя не стало, — щоб огонь гедженни їх спалив. — Інакше би жилось нам Українцям, колиб нам засіяло щастя попасти під владу великої могутньої Порти... Я не раз пояснював моїм старшинам правила тої правдивої віри, бо я недостойний знаю коран на память, і це їм дуже подобалось. Заявили охоту, що як лиш прийде сліщний час, заявiti себе поклонниками великого пророка. Хай півмісяць запанує над усім світом!

Та того ми зараз зробити не можемо, бо ми стоїмо під ярмом найбільшого ворога ісламу, польського короля і католицької Польщі. За нами стоїть не менше фанатичний ваш воріг, московський цар. Колиб ми тепер виявили охоту перейти на іслам, нас би розбили і вигубили.

Українському народові без розбору вже

*) Кісмет — призначення, доля.

надоїла кормига Польщі, і ми зірвались до нерівного бою за свободу. При божій допомозі нам поталанило два рази розбити польське військо, і тепер вирішили ми йти далі. До того треба нам видатної помочі наших могутніх сусідів. Досі стоїть поруч з нами наш добрій приятель перекопський мурза Тугай-бей, та цього буде за мало. Йому може заборонити воювати Ляхів його зверхник кримський хан, котрий навіть порозумівається з Польщею, і прикаже йти на нас. Велику і певну поміч може нам дати лише велика, могутня і непереможна держава падишаха.

Правда, що ми козаки дуже прогрішилися нашими набігами на землі в. султанського величества, і ми повинні найперш упасті ниць перед ясним лицем в. с. в. і благати прощення... Але не ми тому винуваті, що так робити мусіли. Невольник робить те, що йому пан прикаже. Ми невольники Польщі йшли на вас війною по приказу Польщі, котра потому скидала на нас усю вину, представлячи нас народом неслухняним і непосидючим. На це хай буде доказом, що в посліднім часі король Владислав дав нам гроші на будову суден, на вербовання війська і дав нам грамоти на велику війну з усім мусульманським світом. Але великий Бог не хотів того, і Владислав вмер передчасно. В. с. в. може одним кивком пальця повалити Польщу в порох і запанувати над нею, коли з нею не будуть йти козаки. Тоді на вежах Варшави засніє коругов півмісяця. Тоді не буде вже кому нападати на Волощину і Молдавію,

а уся Україна перейде доброхіть як васальна держава під руку високої Порти отоманської.

Прикажиж зараз негаючись, ясносте ясностей, своїм хоробрим військам іти через Молдавію на Польщу, а твому слузі кримському ханові прикажи йти з ордою нам на поміч.

Тоді стануть козаки вірними союзниками вашими і не повториться ніколи таке, як було під Хотином.

А в. с. в., маючи під собою Молдавію, Семигород, Угрів, Польшу з Галичиною, зможеш легко приборкати Москву, освободити і прилучити до себе понеєолених там визнавців ісляму біля Казані і Астрахані. За тими країнами вже і Муслемська Азія, муслемський світ. Володіючи такими країнами і народами, ніч тяжко прийдеться поконати і римського цісаря.

Приклони в .с. в. своє ласкаве вухо до тих слів — твого покірного слуги, розміркуй все те своїм світлим розумом, яка з тої злукі вийде користь для мусулманського суту, коли півмісяць запанує над більшою частию Європи...

Далі йшли запевнення і поклони.

До того листа був долучений і турецький текст.

Корнієнко прочитав це письмо раз і другий, і не хотів своїм очам вірити... Хібаж цьому мала би бути правда, що Хмельницький, котрий виступає в обороні церкви і віри православної, є приклонником поганої бісур-

менської віри? Чи він справді є потурнаком, котрого народ православний усе гидився?

Корніenko був в одчаю, бо увесь німб, який прикрашав золотою авреолею голову гетьмана, розвіявся мов дим від подуву вітру. Хмельницький дивився увесь час на лицез Корніенка і помітив, як воно мінилося. Корніенко бліднув мов полотно, опустив папір на коліна.

— Чи ти повірив у те, що тут написано?

— Годі не вірити, коли бачу, чия рука це писала...

— Я дуже радий з того, що ти повірив. Уся штука при складанні такого письма у тому, щоб читач повірив у правду змісту письма.

Корніенко поблід ще дужче, заломив руки в одчаю і говорив крізь слози:

— Батьку! Так цьому має бути правда?

— Мій сину, віра й правда то не все одно. Віримо в те, чого не можемо власним розумом розібрati, а що має лише на собі признаки правди. Нам треба турецької помочi, чомуж не маємо показати Туркові золотих грушок на вербi?

Корніенко трохи заспокоївся.

— Та чи можливе те, щоб Турок у це повірив?

— Чомуж би нi? Усе до правди подiбне, але пiд умовою, щоб Турцiя була справдi тaka сильна, як я її величаю, щоб на султанському стiльцi сидiв могутнiй султан, а не бабiй i дурень Iбрагiм, щоб Москва справdi була такa слaba, що її можна взяти, i багато

инших умовин. Мені треба до помочі хочби тільки самої орди, щоб приборкати королеват, прогнати з України панів, жидів і єзуїтів, посадити на королівському престолі сильного короля самодержця, а тоді ми в злуці з Польщею обернемо наші сили на дряхлу Турцію і проженемо її туди, де перець росте, завоюємо Крим і заживемо щасливо.

— А чи справді турецька віра така гарна і добра?

— Вона добра для мусульманів, а не для нас. Я бачу, що ти справді налякався цього листа. Та ти подумай, що сталося би з тим, хтоб у нас хотів навернути український народ на мусульманство? Цеж немислимє. Але Турки того не знають. Ім здається, що такий гетьман може одним словом усе зробити, і тому повірять, що це можливе. Кожна людина найлегше повірить у те, чого собі бажає. Гетьман сховав листа до стола і дав Корніенкові лист написаний до кримського хана.

Початок: адреса до хана з усіми переборщеними титулами і прикметниками, за тим поздоровлення і визнання покори, а далі: „З того часу, як ми малі щастя глядіти в ясні свіtlі очі в. ханської величности, при божій і в. в. хоробрих військ помочі, багато дечого на Україні переміnilось. Польське військо розбите і знищене, обидва гетьмани і багато знатної шляхти в татарському полоні. Незмірно мене радує, що в. х. в. мав нагоду переконатися про правду моїх слів, про щирість моєї мови. Я сказав, що ми побідимо, і ми побідили. Тепер я кажу, що ми і далі по-

біджатимемо. Я певний, що і цим разом в. х. в. повірить у правдивість і щирість моїх слів. Коли ми були гостем в. х. с., коли ми ураз з муллами в. х. с. читали сури*) святої книги великого пророка, — хай буде його імення прославлене — то видно, що наші молитви були Аллахові любі, коли їх вислухав. Як би ми тепер станули в половині дороги, то це буlob гріхом перед Аллахом.

Але тоді ми нічого не вирішили. В. х. в. зволили нам заявiti, що висока Порта ще не вирішила війни проти Польщі, а далі, щоб ми зачинали, а тоді буде видно. Ми вважали це за умови нашого союза. Вони сповнились, а я вважаю слово в. х. в. важнішим, чим писані пергаменти.

Час прина gloює. Польща лише що зачинає збирати сили. Ми мусимо її випередити. Заключім відложений договір на вічну приязнь і згоду. Його підпише мій син Тиміш і ті мої уповновласнені, котрі з ним суть. В. х. в. зволять видати приказ своїм хоробрим військам іти до нас на підмогу. Наш союз доведе до незалежності України від Польщі, а Татарщину до незалежності від отоманської порти. Як між нами настане мир і братерство, тоді вашій х. в. не буде далеко до Москви і до татарських побратимів, Казані, Астрахані і Волги. Крим стане матерним краєм усіх Татар. Тоді не треба буде пильнувати перекопської шийки і дніпрового лиману, бо перед приятелями і братами не треба пильнува-

---

*) Молитви, статті.

тись. Тоді ваш воріг буде нашим ворогом. Колишні взаїмні обиди забудуться, бо не з нашої вини вони вийшли. Ми воювали вас по приказу нашого пана і робити мусіли так і далі, на що ми предложили у ваших ніг явні докази. Я певний, що мое слово знайде послух у в. х. в. Лише про одно маю в. х. в. прохати: Не дозволь в. х. в. вашим хоробрим військам грабувати наших земель і брати ясиру. З того моглиби вийти для нас обидвох нелюбі противенства. Могло би прийти до того, що розярений український народ обернувся би проти Татар і проти мене за те, що йому таких союзників на Україну накликав. Добичі і ясиру наберуть Татари доволі у ворожому краю, а ми не будемо їх зупиняти перевести добуте добро в Татарщину.

Закінчення як звичайно.

— У тім письмі вже нічого не згадується про мусульманську віру, завважав Корнієнко.

— Бо цього не треба. Ти думаєш, що тим скотам щось на вірі залежить? У них головна річ, ціль їх життя — то війна, а ціль війни — то грабунки і нахива, а віра так собі з боку. То лише Турки лізуть кожному в душу з своїм Магомедом, наче крамар із своїм поганеньким крамом... Тепер скажи мені, хлопче, що ти завважав у цих двох письмах?

— Хитрі приманливі обіцянки.

— Так. Дурному треба обіцювати те, що не твоє, а коли вони цього не дістануть, то не зможуть тебе обвинувачувати, що ти не додержав обіцянки. Але обіцювати й манити можна лише чимось імовірним і до правди

подібним. Не треба з обіцянками залазити на небо, місяць і зорі, бо на такому і дурень пізнається. Мене вчили єзуїти: *Estote prudentes sicuti serpentes* (будьте хитрі мов вужі). Спасибіг єзуїтам, що дечого мене навчили. Це мені не раз придалось і ще принадобиться. Та ще одного ти либонь не помітив: Обіцюючи щось, треба непомітно зробити це залежним від деяких умовин, а ті умовини мають бути складені так, щоб ти їх добре бачив, а щоб читач не помітив. А далі важна річ не щадити титулів і почестей. Краще прибільшити їх, як поминути, хочби одну кому. На це дуже вважають Турки, а ще більше Москвина. От ще недавно Москвина через своїх послів жадали від короля Жигмонта III покарання на горлі королівських канцеляристів за те, що поминули в письмі один царський титул...

— Жадали за це смертної карі?

— Егеж! Тобі треба тямити, що Москва лежить на межі Європи і Азії, що вона жила довго під татарським ярмом, і там більше азійського баласту, чим європейської культури... Та як ми добудемо свого і зєднаємося з Польщею, як рівні з рівними, бо магнатів чорт побере, коли виберемо розумного короля, приборкаємо панську сваволю, заведемо у себе лад і право, тоді начхать нам на Москву і Турцію.

— Хібаж ми не можемо вибороти нашій Україні самостійності незалежно від Польщі? Нащо нам з Польщею вязатися і втратити сили на заведення ладу у Польщі?

— Багато наших людей так само говорить, та це недоладнє. Це мрія на далеку мету з понеханням того, що робиться зараз. Ти подумай: З чим ставитимемо самостійну Україну зараз? Звідкіля візьмемо стільки тяму-чих людей, щоб вели цілу адміністрацію? Так, як тепер тимчасово лад заводити, вічно бути не може, цеж переходовий стан. Великий вже час минув від того, як Русь була самостійною. Усе забулося, традиція затратилася. Нам треба усе від Ляхів переймати. Ми зачнемо будувати самостійність, наладжувати адміністраційний апарат, а тим часом будуть наші вороги причаюватись, га вижидати хвилі, коли на нас скочити і поживитись нашим добром. Не заведемо ми ладу у Польщі так, як ми думаємо, тоді магнати віджують, покріпшають і певно не забудуть нам того, що ми їм тепер накоїли. Так само і Москва. Ти може і не знаєш того, що вже і тепер польські магнати і то православні забігають ласки проти нас у московського царя... Та ще й не один воріг найдеться. Ми воюємо за волю мужика хлопа, щоб його з під панщини освободити, а того нема у жадній державі, ні в Німеччині, ні у Франції.

Там мужик така сама робуча худоба, як і в нас. Коли ми такий лад будемо заводити в самостійній Україні, то увесь західній світ налякається хлопських бунтів і всі накинуться на нас мов осі. Бо наші кличі на освободження усього народа з під панщини і неволі дуже голосні і приманливі... Такого і Москва може налякатись від своїх холопів, і то-

му треба Москву хитрити і підлещувати їй, щоб перед часом не скочила нам на спину...

Оточ, мій любий, зложи мені зараз на тих зразках, які я тобі показував, чоловитне письмо до московського царя.

Напиши, що боремося в обороні нашої гнетеної благочестивої віри, виправдай нас з того, що ми злучилися з Кримом. Це було з мусу, бо ми боялися, щоб Татари не злигалися з Польщею і не напали на нас іззаду. Ця сполука неприродня і противиться нашій історії. Коли минеться скрутна година, тоді і союзові буде кінець. Пиши, що ми зачали війну і нам поталанило, а це доказ, що Польща слаба і можна її поконати. Остережи московського царя перед хитрою віроломною, Польщею. Нагадай ті кривди, які Москва потерпіла від Польщі в часі московсько-польської війни, на втрату Смоленська, Новгорода і цілої південної полоси. А з Москвою воював той сам Владислав IV, що тоді був лише королевичем. Польща і тепер небезпечна Москві і, коли поконає Україну, то певно урве знову дещо з московського царства. Проси православного царя одновірця за поміч для такої ж православної церкви і натякни, що православний український народ пішов би радо під сильну руку православного царя. Проси, хай присилає військову підмогу, а коли спільними силами поконаємо Польщу, тоді і Смоленськ, і Новгород і всі захраблені землі вернуть до своєї матері. Коли військова поміч була неможлива, то ми прохаемо забезпечення, що православний

цар уділить нам помочі моральної і запевнить нам безпеку з цього боку... Вважай на царські титули. Вони виписані лежать у канцелярії.

— На коли я маю це зробити?

— На коли зможеш, лиш не гайся... Про нашу розмову ніхто не сміє знати... Ще раз пригадую.

Корнієнко вийшов із кімнати гетьмана мов п'яний. За багато важких вражінь для його молодої душі. У нього кружляла голова. Тепер не можна йому було братися до якої небудь праці, треба перше заспокоїти розбурхані думки, впорядкувати їх, та перетравити те, що почув.

Він надів шапку і вийшов геть за місто в поле.

Була ясна сонячна днина. На небі ні хмаринки. Десь високо співа жайворонок свою одноманітну та все гарну пісеньку. А ще вище кружляв величаво повагом' орел... На землі люба зелень замаєна квітами, що звертають свої гарні голівки до ясного сонця. В траві деркач з перепілкою перекликається. Десь здалека скиглить чайка, між квітами бренить бджола, цвірінькає цвіркун. Гарно, спокійно, мов у раю... Рай, та людям і глянуть на нього не хочеться. Пекло заводять. По їхньому треба цю красу природи кровю підмалювати. За мало їм сонячного тепла, треба пожар розвести, за мало паходів, треба димом підкадити, за тихо співають пташки, бренять комахи, треба ще людських стонів, плачу, та проклонів, за мало небесної роси, треба ще гарячих крівавих людських

сліз. Без війни, пожарів, убивств нема раю для тих, що хотять панувати, живитися чужою працею, роскошувати в обжирстві, пянстві, та розпусті. От який для них бажаний рай!

Так думав собі Олексій, вийшовши в поле. Він ліг у траві, загнувши руки за голову, і дивився в блакитне небо. Помітив жайворонка мов сіру точку високо. Він співає, радіє божим раем. Та ось надлітає шуліка, кружляє у воздухі і дивиться бистрим зором униз... добичі шукає. Мала сіра пташина злякалася відай хижака, бо відразу затихла і мов грудка землі запала в траву

„Усюди грабіжники, шуліки“ — подумав Олексій.

Біля нього зявився зелений цвіркун і скочив йому на груди. Підійшов вище до голови, заглянув своїми великими очима у вічи Олексієві, начеб хотів його спитати: чи добрий ти чоловік, чи лихий, чого зайшов у моє царство?

Олексій узяв його в руку. Цвіркун не пручався.

— Зле з тобою трапиться, як ти такий легковірний будеш... Бережись, бо у тебе чимало ворогів, а ти про них і знати і не хочеш.

Він погладив пальцем цвіркуна і пустив. Цвіркун скочив у траву і подякував йому тим, що кілька разів зацвірінькав.

На небі вже не було шуліки. Видно, що жайворонок слідкував за ним, бо зараз підлетів угору, і далі співав, піdlітаючи що раз вище і вище...

Олексій повернув до своїх думок. Докори совісти відізвалися знову. Почував за собою великий гріх. Почував себе супроти Хмельницького упокореним, і засоромився... Хмельницький то не абияка голова. Він же говорив йому кілька разів, що так довго треба хитрити, поки не стане на твердих ногах. Тоді заговорить прямо. Чорнота і Кривоніс говорять прямо, бо їм здається, що стоять певно, і не бачать, що земля під ними хитається.

„Як я страшно помилився... Видно, що козаки добре знали, кого вибирають гетьманом. Тепер я такі погані думки буду від себе відганяти і вірно служити гетьманові, бо тим самим я служитиму Україні“.

Ціле гармонійне оточення навело на нього сонливість і він заснув...

Прокинувся бадьорий і заспокоєний, пішов додому, співаючи этиха. Засів зараз до писання.

Переписав царські титули, перечитав і порівняв та провірив, начеб хотів на память вивчити, а потім став писати. Робота йшла жваво, слова вязалися гарно, і за дві години був готовий.

„Мбже підождати до завтра, та ще раз переробити? Ні, таки зараз піду до гетьмана і прочитаю, може як раз не в ту вулицю попав“...

Гетьман помітив його у ждалльні і дав знак, щоб заходив.

— Що, ти вже готовий, чи хочеш ще де-що спитати?

— Буцім-то готовий, та не знаю, чи робота вийшла до ладу.

— Давай сюди!

Узяв письмо і став читати... Кивав головою, та знова читав, брав перо і справлював.

— Добре, синку! як на перший раз, то навіть дуже добре. Ти зрозумів мою думку... З тебе вийде гарний канцелярист.

Опісля написав кілька слів на кусочку паперу.

— Тепер усе гарненько перепиши і принеси сюди до підпису. А з цею цидулкою піди до скарбника, він тобі виплатить червінця.

Олексій зрадів дуже з тої похвали і подарунку, поцілував гетьмана в руку, дякуючи, і вже хотів відходити. Хмельницький його задержав.

— Підожди, Олексію, присядь тут, та ще побалакаємо. — Гетьман узяв свою люльку і набив тютюном.

— От бачиш, ти подумав, писнув, і вийшло таке, що з того може бути велика користь для нашої справи. Колиб це написав дурень, то — хочби таке саме, а міг би накоїти великого лиха. Треба написати, щоб пишучий і сам у те повірив, що написав.

— Я би, батьку, ще про одне поспітав, та не смію... Я це не для цікавості пустої хочу знати. Коли я маю по твоїй думці робити і писати, то хіба тоді добре зроблю, як твоя інтенція, твій замисел сидітиме в моїй душі...

— Питай, питай...

— Чи не обійшлисъ би ми без Татар, поки Польща не очуняє від розгромів?

— Небезпечно. Колиб' ми начату з Татарами роботу робили далі без них, то Татари могли нам пакостити і в найгорячіший час скочити нам на спину. Я маю відомості, що Польща вже забігає ласки у Татар проти нас. Вони могли би легко з ордою злигатись хочби за дешевеньку ціну, що їм вільно буде ясир з України брати. Тоді взяли б нас у два вогні, і ми пропали би.

— Думаю, що колиб' увесь народ повстав, то нам і Татар нічого лякатись.

— Народ... народ... Ти певно маєш чернь на думці. Це бачиш на війні колода при нозі, а в повстанні лише помічна сила. Войовання, то штука, якої треба що йно навчитися, а на це у нас мало часу. Мое справжнє військо, то Запорожці і реестрові товариши. Треба признати черні завзяття, відвагу, вона преться вперед безупину, та коли її опанує страх, паніка, то втікає навманя, і ніхто її не здергить, ще й тебе за собою потягне. Чернь стиснена ворогом так, що не має виходу, зробить усе, чого від неї воріг зажадає, за вратовання марного життя. Таких випадків наша історія знає дуже багато. Скількиж то разів чернь видавала Ляхам своїх ватажків на те тільки, щоб на часок зберегти життя... Чернь то не військо, а іно лиш матеріал на військо. Вона добра до загонів до нищення, а не до справжньої війни. До того треба вишколеного війська — і карності. Чернь то мов — сліпий кінь: ведеш його сам, то тягне, а ви-

пустиш поводи з рук, то де небудь шию зломить. Вона дуже химерна. Піде хтось між неї з добрым язиком, то певно збаламутий її і потягне за собою. А де би ми тоді з нашими ідеалами і бажаннями опинились?

— Хіба тобі, батьку, нічого за народ боятись, він піде сліпо за тобою.

— Поки мені таланить... Врешті я хочу це вихіснувати. Народ то мягкий віск у руках того, хто вмілою рукою може його уробляти в таку форму, яку — сам хоче. Але, щоб з того воску щось путнього і твердого зробити, на це мало життя одної людини. Тій бідній, злиднями прибитій черні, тим хрещеним, та людською мовою говорячим волам робучим треба освіти, науки, загалом культури. Треба його вести мов сліпця на ремінці, мов малу дитину. А з ким я маю робити це велике діло? Багато вас є? Вже то пани подбали, щоб наш хлоп остав пізвіром, і цього треба і того треба, і людей і грошей, треба і школи і вчителів, і ти мороч собі голову, звідкіля те все взяти? А тут з усіх боків кричать: Давай нам самостійну Україну!

Гетьман устав ізза стола і став ходити по хаті. Понизив голову, пригнув плечі, кулаки позатискав так, що великі пальці загнув в кулак, і заклав руки поза себе. Він довго думав, не говорячи слова. Олексієві хотілося говорити. Зосмілився і каже до гетьмана:

— Гроші треба збирати з податей...

— Не можна. З кого будеш стягати, як селян нема вдома? На панів пішли. А в тім, це небезично. Зачну я стягати податки, то

всі на мене накинуться: „На що нам гетьмана, та України, як на це платити треба... Пани дерли з нас, а гетьман теж... Досить з нас податку крові...“ Можна би стягнути гроші з добичі воєнної, та хіба ця добич наша? Все розшарпають, та порозносять. Дехто лише тому до козаків пристав, тай на війну пішов, щоб поживитись... Скільки то добичі мі під Корсунем набрались, а де вона? Срібну тарілку, за яку купив би пару волів, міняли за чарку горілки. Діти, тай годі. Тож бачиш, мій сину, які колоди приходиться з шляху усувати і з якими труднощами боротись...

Але грошей я роздобуду. Наложу податки на крамарів, що сюди зза границі приїзжають. Будуть ремствувати, але заплатити мусять, а це вони собі з барщем із покупців стягнуть...

Не легка це справа. Так воно гарно говориться, аж слухать любо: Своя самостійна держава без хлєпа і пана, але перевести ці кличі в діло... А тут вороги з усіх боків. Звідси магнати, які з Польщі либо ніколи не виведуться, затужать за втраченим раєм, звідси Москва, яка дивиться лише, щоб Україну захопити, та її добром поживитись, звідсіля Татари ласі все на наше добро. Нема небезпеки, щоб Москва з Татарвою проти нас злигалась, але Польща може легко це зробити, або злигатися з Москвою. Москва це зробить. Польща віддасть ці ледові окраїни на півночі Москві, а соняшною Україною поділяться. Ми чванимося, що наша Україна це молоком і медом пливуча земля. Воно гарно,

та це наше нещастя, бо збігається до нас усяка наволоч за тим молоком та медом і не дає нам ні молоком, ні медом нашим поживитись. Не можна за жадну ціну до такого союза допустити. Тепер тобі буде зрозуміло, чого я так до одних та других забігаю.

Колиб мені повелось прогнати з України панів, єзуїтів, та жидів, віддати панську землю працюочому людові, то я ще лиш половину війни виграв. Аж тоді буде цілковита побіда, коли приборкається магнатів у цілій Польщі. Така Польща з сильним королем самодержцем не буде нам страшна, а з такою Польщею не буде нам страшна ні Москва, ні Туреччина, ні Татарщина. Тоді Європа буде забігати у нас ласки.

Мені треба поспішати з тим що мога, щоб не опинитися на леду. А ті псяюхи Татари не квапляться. Хочу мати певну побіду, а ризикувати не хочу, бо колиб мені поховзлася нога, то попалиб у ще гіршу біду, як досі були.

Гетьман ходив по хаті що раз швидше, говорив начеб сам до себе і здавалось, що на Олексія не зважає, начеб його тут не було.

— Я чував таке, — заговорив знову Олексій, — говорили, що мовляв, яка з того буде народові користь, як місто польських панів заберуть землю козацькі старшини і хлоп буде робити місто Ляхові, панові-ко-закові...

— Таке говорять між чернею панські емісарі, які змагаються чернь обернути проти козаків. Воно так не буде. Та земля, яку зай-

мають козацькі старшини, остане при них за їх службу. Магнацька земля піде на власність запорожського війська. До козацького війська прийметься кожного, хто собі своєю службою для вітчини на це заслужить, і кожний такий з тої землі буде користати. Ту землю віддасться людям на обробітку і вони за це платитимуть дань не старшині, а війську. І вони будуть давати охоче, бо не буде здирства, і не сміє його бути. Кожний знаміне, скільки має давати...

І знову стало в хаті тихо...

Олексій устав і виходив.

— Перепиши гарно і принеси сюди...

VIII.

Жах.

До Варшави прийшла вістка про корсунський розгром ранше, як прибула козацька депутатія. Тоді там було безкоролівство. В такому випадку гнезненський арцибіскуп-примас обіймав королівську владу. Він звістив про смерть короля, про козацьке повстання, проголосив, що отчизна в небезпеці, і скликав конвокаційний сойм до Варшави на 9 червня 1648 р.

Конвокаційний сойм за конституцією повинен у першу чергу приступити до вибору короля, та тепер на першу чергу поставлено створення 36 тисячної армії: Більше війська не треба, бо то війна з хлопством, а військо багато коштує. До того війська треба приймати саму шляхту, бо хлопство всюди не-

певне, чи воно польське, чи українське. Зате можна приймати наємне військо німецьке, або яке інше чужинецьке. Хтож має над військом гетьманувати? Обидва гетьмани в полоні. Зараз піднеслися голоси за князем Яремою Вишневецьким. Приятелі величали його одиноким на всю Польщу чоловіком, котрий зможе погасити повстання хлопською кровю. Ale тих приклонників було небагато, а ворогів чимало, а між тими були Казановський і Конецпольський. Тих він пограбував, а інші не любили його за гордовитість, і памятали ще його приїзд до Варшави з військом на процес з Конецпольським. Проти нього виступав теж канцлер Оссолінський, котрий приписував причину теперішнього лиха жорстокостям Вишневецького на Україні. Проти нього були й ті магнати, котрі вважали козаків за потрібну для річипосполитої річ і хотіли з ним жити в згоді. До тих належав і Казановський. Він особливве виступав в обороні козацтва:

— Не дивуйтесь, панове, що козаки злучилися з невірними, бо кому так надоїло, як їм, то з самим чортом злучивсяб. Як перепиниться гнет над козаками, тоді все заспокоїться, і бунтів певно не буде.

Його підпер Адам Кисіль:

— Якщо панове наділіте мене довіррям, то я підіймаюся перевести згоду і поїду до них як королівський посол-комісар.

Тоді приклонники князя Яреми, бачучи, що його кандидатура на гетьмана не перейде, накинулися на канцлера Оссолінського:

— Козаки роззухвалися тим, що бл. п. король наказував їм підняти збройну руку на шляхту... А хто ж був правою рукою короля, як не канцлер? Як він міг до такого допустити? Тут не розходиться вже про *deictum omissionis* (проступок занедбання), тут був замисел при помочі козаків знищити золоті шляхецькі вольності і з виборного короля, звязаного пактами, зробити його самодержцем, а це вже головна зрада.

Оссолінський відпирає ті обвинувачення з погордою.

Під час тої суперечки приїхала у Варшаву козацька депутатія. Її зараз припустили до сейму, і тут прочитано було лист писаний Хмельницьким до короля. Козаки говорили:

— Нам дали гроші на будову суден і веліли йти на Турка. За це обіцяли нам повернути наші права... Та ось замість того началися від панів ще більші утишки над нами. А тоді сам король порадив нам оборонятися шаблею. Ми пішли за тою радою і нам поталіли. Ми не поступимось. Дайте нам засяялену нам свободу, поверніть наші права, а тоді ні кому і на думку не прийде воювати.

Тепер Іван Собіський, що був кілька днів у полоні у козаків і у Хмельницького, повторив те саме, що чув від Хмельницького.

— Ми тоді будемо при Польщі, — говорили далі козаки, — і будемо слухати нашого спільногого короля, але хай пани магнати також слухають короля і хай король буде нам усім головою.

Між панами начеб жару насипав:

— Ось якого короля ми вибирали! Присягав нам на пакта і допустився зради враз з своїми дорадниками.

Тоді примас, щоб спинити таке явне обвинувачення короля, спитав козаків:

— Скажіть, козаки, що вас напутило до такого великого гріха, зломання зложеної на вірність присяги, що підняли руку на свою отчизну, та ще й невірних на нашу голову накликали?

Тоді провідник депутатії Вешняк каже:

— Скільки разів нас про це питали, та ми все одну й ту саму відповідь даємо: Спричинили нас до того утиски, неволя, знущання, переслідування нашої віри і церкви. Про це ми вже стільки разів говорили і писали, що з того зібралась би повна скриня, аж обридло те саме говорити...

Один з прихильників Яреми кинув питання:

— А це правда, що канцлер Оссолінський листувався з Хмельницьким і намовляв до бунту?...

— Ми про це нічого не знаємо. Нам відомо лише те, що король говорив до Хмельницького: Бери шаблю і боронись, бо ти лицар, а я нічого тобі помогти не можу. Про пана канцлера ми нічого не знаємо, і ледве, чи був би його послухав.

Канцлер дуже зрадів з того простого свідоцтва і почував себе певно. Він став говорити, аж прослезився:

— Ось чого я діждався на старости літ

у вірній службі річипосполитії! Хоч як нужденні ті обвинувачення, та все ж вони болючі.

Тоді інші стали його перепрошувати і заспокоювати. Зате поклав собі Оссолінський, що коли прийде до вибору гетьмана, він за всяку ціну не допустить Ярему до гетьманської булави.

Щоб усім партіям догодини, вибрано місто одного аж трьох гетьманів: судомирського воєводу Домініка кн. Заславського, Конецпольського і дорогичинського старосту Остророга Миколу. Заславський походив з старинного українського роду Острожських, любив добре їсти і випити, та роскішно жити. Що дня купався в пахучій воді. На військових справах розумівся мало. Так само без військового досвіду був молодий та палкий Конецпольський. Третій гетьман Остророг уважався загально вченим чоловіком, що знов добре латину і мав ораторський хист. Та того було за мало, щоб командувати військом.

З тої гетьманської трійці усі глумились.

Приклонники Яреми ломили руки в од чаю:

— Вони подуріли... Господь розум їм відняв. Місто одного путнього вожда аж трьох дурнів. З цього вийде такий бігоś, що увесь світ підніме нас на сміх, і наша повага перед народів Європи зовсім знівечіє. Тут треба робити усе швидко і рішучо, а вони дурні іграшки заводять.

Але інші були з того вибору раді. Такі важні особи займпонують козакам і хлопству

більше, ніж зброя. Вони перед їх маєстатом певно скоряться і проситимуть прощення.

Яремівці скакали їм до очей:

— Ви сліпі і не бачите, що творить не лише на Україні, але тут у Короні, недалеко Варшави. Отаман Тиша перекрався з своїм загоном аж сюди і тут зробив собі Україну теж, нищить шляхту і грабує. Незадовго вліз нам на спину. Козаки похваляються, що прийдуть аж до білої ріки*), побудують тут судна і попливуть під Варшаву. Тоді Остропіг говоритиме з ними по латині, Заславський почастує їх горілкою, а Конецпольський буде робити уряд підчашого. Ви недоцінюєте ворога і забуваєте, що на таких суднах козаки добували Царгород.

— Годі тепер, панове, — говорив Кисель, — скидати выбраних гетьманів, та обірати інших. То булоб великою обидою для них і з того вийшли би непотрібні роздори і то в таку хвилю, коли нам потрібна згода і єдність. Я радий з такого вибору людей поважних і розважних та поміркованих. Вони швидше доведуть до згоди. Я того певний, що коли промовимо козакам до серця і розуму, то заспокояться. Розуміється, що дешо треба їм дати... А як би ми взялися до них гостро, тоді притиснені до стіни попадуть в одчай і получаться не лише з Татарами, але й з усіми ворогами річипосполитої.

— І я так розумію річ, — каже один із сенаторів, — що згода краща, ніж крівава

---

*) Висла.

побіда, і що панове з кресів мусите у дечому поступитись.

— Не поступимося ані на волос, — кричали Яремівці. — Огнем і мечем винищимо прокляте козацьке кодло... По правді кажучи, на якого діявола нам козацтво здалось? Вони своїми розбишацькими набігами на турецькі землі дратують Турцію і не дають нам жити у згоді з отоманською Портокою. Татарам посилатимемо упоминки і заживем спокійно, мов у Бога за пазухою.

— А колиб нам вийшла потреба з ким, іншим воювати, приміром зі Шведами, або Москвою?

— Нам війни не треба. Всі війни з Москвою і Шведами ведено в інтересі короля, а не нашім. Кожна війна багато нас коштує, що раз нові податки і драчі з бідної шляхти. Нам треба памятати, що кожна війна може скінчитися невдачею і вкороченням наших шляхецьких золотих вольностей, бо війна ведеться у нас наємним військом, котре кінецькінців піде за тим, хто йому заплатить. Воювати посполитим рушенням нам не хочеться. Бо комуж хочеться відриватися від тихого спокійного домашнього огнища, та йти на невигоди обозного життя?

— Так ваші милости, — підхопив Киціль, — за згодою з козаками...

— Не хапайся в. м. за слова. З козаками то не є ніяка війна, лише присмирення бунту. Цього не можна назвати навіть домашньою війною, *bellum domesticum*, лише епізодом

присмирення чепокірних підданців. Тих ми винищимо до тла власними силами...

— Панове, скаменіться! — говорив Кисіль, — винищити підданців, а хто буде наші лані обробляти? Хіба самі візьмемося до рала і цієї, а мені знову цього не хочеться. Розумний господар не заріже вола свого тому, що йому наступив на ногу...

— Пан воєвода тому не хоче війни з шизматиками; бо він сам шизматик і йому байдуже католицька віра і костел.

Кисіль єбидився:

— Я вірно служу нашій спільній матері і за де діждався чорної невдачі тому лише, що я придержуся моєї батьківської віри. Показується, що колиб я й життя мое поклав за отчизну, то й тоді не буде мені віри. Краще буде, коли я від усього відхилюся і так доживу моого віку... Він хотів вийти, та його задержали.

— У важний мент небезпеки не годиться в. м. покидати отчизну. Ви зробите їй велику прислугу ще не одну... А вам, панове, несомнінно накидатись на вашого невинного брата шляхтика з такими безосновними підозріннями?

Кисіль прослезився... Його таки обрали комісаром до козаків, бо він як православний міг найбільше зробити. Панам здавалось, що причиною повстання є ніщо інше, як справа грецької віри.

Зараз складено два листи у відповідь козакам, один від сойму, а другий від Оссолін-

ського. Листи мав завезти у білу Церкву Вольський.

В тім часі прийшов лист від кримського хана. Він докоряв Польщі, що від чотирьох років не присилають повинного гарачу. Тому він приняв прихильно просьбу Хмельницького і пішов козакам на підмогу. „Заплатіть мені гарач, а козакам верніть давні вольності, тоді буде між нами згода. А як того не зробите, то вийде для вас із того велика біда, бо ми підемо на вас військом.“

Це письмо дуже обурило шляхту. Йому відписали, що Польща не є васальною татарською державою і не обовязана гарачу платити. Погроз ніхто не боїться, а коли Татари поважуться Польщу напасті, то дістануть таку науку, що попамятають...

Вольський вибрався в дорогу з листами до козаків, а вслід за ним поїхали комісарі Кисіль, Сельський, Дубравський і Обухович. Поїхали прямо у Київ.

Та воно не було так легко до Києва добрatisь. Вже як до Волині доїздили, натрапляли на великі перешкоди. Дорога була забита втікачами з України, що нікуди було голки кинути. Іхали карети, коляски, вози, навантажені панським добром, жидівські вози, натолочені жидами та їх майном, яке нашвидку могли забрати. Інші йшли пішки перед літньої спеки та куряви, обідрані і знеможені, налякані.

То була панічна втеча навмання. Ніхто не зважав на порядок, нікого не слухав, а хто

був дужчий, той перебивався. Люде́ товпились, штовхались, кричали, бились, проклинали, та ойкали. Бідні жиди, які ще не вспіли забагатіти, або яким не повелося захопити дещо з свого майна, тягли самі візки, наладовані мізерією, серед якої торчали кучеряві голівки жиденят, сиві бороди немічних старців. Жидівки молодиці несли на руках, а хто і за спину в рядні немовлят.

Панські гайдуки їхали передом колясок і ридванів своїх панів, або йшли пішки і промощували дорогу, розганяючи товпу. Вони кричали, проклинали, били кіями, та розтручували куди попало тих, що не вспіли на час уступитись. Та мимо того ридвани що раз спинялися, а пани нетерпеливились і наганяли своїх слуг до поспіху. Кожному здавалось, що козаки вже за плечима і хоч була спека, дріжав на тілі зі страху.

— А, що там знову, чого стали?

— Страшна глота, прошу в. м.

— То не знаєш, що робити? — сердився пан. — Ми не можемо через те ждати, аж гультаї налетять...

Тоді гайдуки бралися ще дужче промощувати дорогу. Вони вивертали ті вози, які не могли завчасу поступитися на бік, у рів, чи в болото. Счинився страшний крик, проглони, плач та зойки. Ридвани поїхали далі, поки знову не задержалися з такої самої причини. А тут налякану, схвильовану масу парить літнє сонце палючим промінням, витискає рясний піт із змученого тіла, що мішається з курявою і покриває людей густим

болотом. Жара добірається аж до мозку і опянює розум.

Та доставалося не лише бідноті, бо й пани сварилися між собою, а їх слуги то билися до крові між собою за своїх панів. При виминанню ридвані зачіпали за себе, ломили оси і колеса. Нова перешкода! А тут пливе важка хвиля повозок, возів, валок, страшна, невпинна, налякана. Попсований ридван треба було тягти на бік і направляти. За той час пани вилазили з оксамитних подушок і оглядалися трівожно поза себе.

Назустріч тій хвилі надіхали комісари. Вони мусіли заїхати на бік і ждати, поки хвиля не переплине. Попри них переїздило багато знайомих. Кісіль витав їх та розпитував про новини.

— Що там твориться, сусідо?

— Смерть! Чернь ріже, мордує, палить, ледве з життям втекли. А куди ж в. м.?

— Я в қомісії до козаків, — каже Кісіль.

— Не доїдеш в. м.

— До Хмельницького мене мусять допустити...

— Хмельницького вже нема між живими. Він мав найщирішу волю здергати чернь, та хвиля перейшла через його голову і його затопила. Маємо певні вісти, що чернь зарубала Хмельницького на гамуз. Тепер там Кривоніс отаманує, а хто він, то увесь світ знає.

Кісілеві повіяло морозом поза спину. Чого він побоювався, те й сталося. Не стало Хмельницького, то нема з ким миритись. Усе пропало.

— Тяжко нас Бог карає, — каже Ки-
сіль. — І того всього наробив один чоловік
опанований злим духом і за це постигла його
кара божа.

— Або то правда? Куди одній людині
таке скоти! Хлопство зірвалося стихійною
силою, а багато було до того причин..

Дальшу розмову перебив якийсь дужий
гайдук на коні.

— Чого стали? Абс рушайте далі, —
кричав на фурмана, — або вступися на бік,
а то вуха відрubaю..

Розпрощались і коляска рушила далі.

Аж ось іде гурток жидів, яких п'ятьнацять
душ. На візку везуть старезного сивобородо-
го жида. У нього на голові шабасова хуг-
ряна шапка, на ньому атласовий витертій
жупан. Він сидить мов без памяти, його очі
не виявляють життя. Голова хитається за ру-
хом візка, який тягне двох старших жидів
з чорними бородами. На колінах старця си-
дить кількою наляканіх жиidenят. Візок по-
пинає ззаду старша жидівка. У неї зсунулася
з голови хустина, а обстрижену до шкури
голову пече ярке сонце. Лице облите рясним
потом. Скинула з себе юпку і розіпняла на
грудях брудну мов ніч сорочку. За візком іде
юруба жидів з клунками на плечах. Є тут
старші і молодші, чоловіки і жінки, діти, та
дітваки. У них покрівавлені ноги, подрана
одежда. Вони мов задублі в горі та терпінні,
йдуть мовчки, не плачуть, не йойкають. Чути
лише стони та охкання із знemожених грудей.

Це либонь одна сім'я. Дід, а може прадід

на малім візочку, а довкруги сини, дочки, зяті, внуки, та правнуки. Це найбільша ласка Єгови для вибраного народа, та не знати, чи дякувати йому тепер за цю ласку?! Чи не прийдеться цьому старозавітному патріархові, як колись страждаючому Йовові, дивитися на смерть своїх найдорожчих...

Може би він так і подумав, як би міг ще думати, колиб його старечий мізок не злився туманом, колиб він не зробився тепер животиною без розуму і чуття.

Та ось надбігає кілька гайдуків з киями в руках.

— Геть голото з дороги! — кричать, та підкріплюють свої гострі слова киями куди попало. — Шельми, досить нажились. Тепер нам біда та тільки через вас, псяюхи!

Жиди зняли страшний вереск. Жиденята пищать, мов биті песинята. Одна молодиця кричить несамовитим розплачливим голосом. Гайдук ударив її немовля кием по голівці і розбив череп, аж мізок виплив. Бідна мати паде на землю і веться в судорогах. Материнський біль серця дужчий від апатії і безчуття. Жиди її піднімають, підносять вгору і благають помсти за це звірство. Інші жиди завертують чим швидше візок на бік. Та гайдукам здається це за поволі. Вони хапають за візок з старим жидом і дітвою і кидають у болото. Знову крик. Жиди скачуть за ним і витягають з болота старого діда. А побіч переїзджає панська карета. Із неї дивиться крізь вікно пан і бачить, як старцеві жидові стікає з сивої бороди грязь

зюка. Та панові це байдуже. Чи не краще, щоб один жид у болоті втопився, ніж, щоб його козаки здогонили? Відвернувся до своєї товаришки і поїхав, нічим не турбуючись, хіба тим, щоб козаки не наскочили.

На дорозі стало рідшати і комісарі поїхали далі. Та не довго це тривало, бо ось нова хвиля, нова валка карет, колясок, возів, людей. Усе рятує життя перед затопом, преться на захід на якусь незнану горбовину, куди повінь народнього гніву малаб його не досягти.

Десь далеко громнула гармата, одна, друга... У розігрітому повітрі розходиться придавлений гул, наче рев розлюченого звіря. На панах, дріжить шкура, жінки хрестяться, жиди охкають і вайкають, а все втікає, начеб перед загорілою в степу травою.

— Що за божівілля, — каже один гайдук до другого, вказуючи на комісарів, — прямо у пекло їдуть.

— Ваші милости! краще завертайте, — кажуть до комісарів, — бо не доїдете живими. Комісарі пристанули. Вони справді не знають, що їм робити? А далі дорога опустіла знову, лише остали сліди з того, що тут недавно діялось... По дорозі лежали поломані вози, покалічені коні, що не могли вже рушитись, покинені клунки, трупи знеможених людей, розіхані до того колесами... Тут було просторо і пусто, а довкруги що раз далі на схід руїна. Попалені панські двори, палати, декуди ще тліючі. При згарищах сиділи голодні собаки і жалібно вили, по поля

блукала худоба. Опустіли і села. Хто почував в собі силу, приставав до козаків, а хто остався, то, не знаючи, на якого свата натрапить, ховався по лісах, траві, та очеретах. На тім місці поклав уже бог війни своє страшне тавро смерти, знищення, руїни...

Звідсіля вислав Кисіль гонців до Хмельницького, просити, щоб забезпечив йому приїзд до нього, а коли Хмельницького справді вже немає між живими, то чайже хтось станув на його місце і вшанує послів. Кисіль не хотів нізащо в світі вертатися, хоч йому товариші сердечно таке дораджували.

— Краще мені тут загинути, як відказатися від послуг отчизні, коли вона в небезпеці. Від нашої комісії може залежати її рятунок.

До Хмельницького доходили погані вісти про долю тих, що їх послав у Варшаву. Ходила між військом чутка, що їх посадили на кіл і замучили.

— От як можна мостивим панам завірити, — говорили козаки, — навіть послів не пощадили, чого й бусурмен не зробив би.

— Пане Хмельницький, — гукали козаки, — або йдім далі на Ляхів, або ми підемо без тебе і іншого гетьмана собі виберемо.

Даремно їх уговарював гетьман і старшини, що вістка ще непевна, що треба підіжджати, а з Варшави не близько. Цеж неможливе, щоб пани на таке зважились у такій

важній хвилі, коли Польщі грозить велика небезпека.

Та козацтво було так схильоване, що Хмельницький став сам за себе побоюватись. Ще маленька іскорка, а запалиться ця бочка з порохом, на якій сидів, і розірве його на шматки, а навіть старшини того боялись.

— Годі, пане гетьмане, зволікати. Не комісіями та письмами добудемо волю, а шаблею і вогнем. Рушаймо вперед, а то всі пропадемо. Козацтво гуде мов бджоли під рійку, нічим не здергимо.

І Виговський, якому все хотілося йти на переговори, дораджував:

— Годі, пане гетьмане, рушаймо, а то розбурхана хвиля переплине через нас. На раді настав великий гамір. Гетьман стукнув кулаком до стола, щоб затишились, і сказав:

— Піддаєшь волі ради... завтра рушаємо далі. Ти, пане обозний, подбай і впорядкуй усе. Тепер козацтво повинно би заспокоїтись.

А Кисіль не міг діждати повороту своїх послів до Хмельницького і рішився їхати далі.

Що далі стрічав страшніші картини. По деревах висіли мов доспілі грушки, мов шульки кукурудзи пани, ксьондзи, жиди з висолопленими язиками, та витріщеними очима. Із декого здирано шкуру, вирізувають паси, лежали трупи повбиваних панів, жінок, та дітей. Дивлячися на те, кров леденіла в жилах.

— Колиб ми добилися до моєї Гущі, —

потішав Кисіль, — тоді спочинемо і гонців моїх підіжdemo.

— Колиб її лише застati цілою, — говорив Обухович.

— Та чайже мене православного поща-
дять...

Не вгадав, бо як лиш віхали у маєтності Кисіля, то застали таку самісеньку руйну, як і всюди.

Кисіль нетерпеливився і підганяв візни-
ків, щоб швидше. Ось за цею горбовиною
й Гуща лежить.

Та в цю хвилю піднявся зза гори великий чорний стовп диму. То якраз Гущу підпла-
лили. Фірман гнав, що сили, конвой пустився чвалом, і Кисіль мусів тепер дивитися, як з його горючої палати виносили козаки усяке добро і складали на вози.

Він трохý не заплакав, а Обухович дого-
ворював:

— І православна віра вашмосці не вра-
туvala...

Вони stanули під ліском відпочити, бо вже коням не ставало духу. На них наскоцила чета кінних козаків.

— А дивіть, хлопці, цих ми не помітили і вони ще цілі, а ну-ко з коней, — говорив ватажок.

Кисіль вийшов з карети і пішов їм від-
важно назустріч.

— Ми королівські комісари, в посольстві до пана Хмельницького ідемо.

— Заки ви доберетеся до пана Хмель-

ницького, то десять разів повиснете на сухій гіляці...

В їх обороні виступив один козак.

— Стійте, хлопці, так не можна, послів треба вшанувати, а то пан гетьман не простиш би нам того.

— Наших послів у Варшаві на кіл настромили, — каже ватажок.

— Це не правда, — крикнув Кисіль, — хто вам такого наговорив? Ваші посли вернули живі і здорові, а одного з них ми веземо з собою.

І справді один козацький посол вийшов з повозки і зблишився до гуртка.

— Не вірте тому, товариші, з нами у Варшаві поводилися гарно, там нема Яремів.

— Як так, то й так, — каже ватажок, — будьте нашими гостями. Пішли до пана Хмельницького, щоб для вас призначив охорону. Між нами ви безпечно, від інших козаків теж, та небезично вам пускатися в дорогу, щоб на який татарський загін не наскочити, а тих іде з Хмельницьким велика орда.

— А деж тепер пан Хмельницький буде? — питає Кисіль.

— Того вам не скажемо, та ви напишіть письмо, а ми певно передамо.

Кисіль тепер осмілився:

— Нашо ви, козаки, моє добро понищили?

— А хібаж ми знали, чиє воно? Сказано, панське, а панське треба нищити, бо то з нашої праці добуте

— Чи так пан Хмельницький велів вам робити?

— А Хмельницькому до того яке діло? — засміявшись козак. — Він рад би усе те зупинити, та до цього десяти Хмельницьких за мало. У такому ділі, то кожний козак сам собі Хмельницький.

Із того говорення довідався Кисіль, що Хмельницький живий, та що він не має руїнницьких замислів, навпаки з ним можна буде помиритись, а навіть при його помочі присмирити гультайство.

IX.

Тям, Ляше, по Случ наше!

Хмельницький розпоряджав військом 150 тисячів. В тому було 80 тисяч кінноти, а окрім артилерія і великий обоз. Він тому був великий, бо крім муніції і воєнних припасів треба було возити з собою ще й харчі для такої сили війська. У Хмельницького була зразково наладжена інтендантура. Гетьман тямив про те, що такої сили жадна околиця виживити не в силі, а не буде харчів, то військо стане грабувати населення, а того він не хотів. Тимто козацьке військо ріжнилося від польського, котре живилося стаціями, й тому населення його зненавиділо. Розум гетьмана уладив інтендантуру так, що ніколи в обозі харчів не забракло. У трені везли на возах доволі борошна, ծала, смаженої в салі каші, гнали цілі стада волів на мясо, везли бочки горілки, котрої ніхто не посмів без дозволу

гетьмана рушити. А коли гетьман сказав: не вільно! то всі мусіли слухатися, а то неслухняних карав дуже строго.

Отож такий великий табор нелегко було рушити з місця...

Мимо такої чисельності війська гетьман не почував себе певно і тому посылав листи на всі сторони, просячи підмоги:

Він знов добре боєву вартість свого війська. Вишколеного не мав більше як 30 тисяч. Тих держав гетьман, як залізну ґвардію, і для вдереждання порядку серед черні, яка хотіла теж стати козацтвом, а не знала того, що козакові вміти треба. Її узброєння було невистарчаюче. З усіх сторін збігалися під Білу Церкву до нього панські підданці узброєні чим попало, хочби косою, сокирою, списом а то й ломакою. Та їм хочби й роздав зброю, то невеликий був би з того хосен...

Військо рушило на Гончариху, і тут стрінули Хмельницького посли, що вернули з Варшави, цілі та здорові. Іх поява втихомирila розбурхану фальшивими вістками масу й піднесла повагу Хмельницького, бо так вийшло, як він говорив. З послами приїхав і Вольський з листами до козаків. Хмельницький не хотів прочитати тих листів перед військом, щоб розярена їх змістом чернь не скарала на смерть посла. Прочитано листи на раді самих старшин.

Лист від сойму був такий:

„Нема вам що й говорити про ваші злі вчинки. Самі знаєте, що ви пішли проти присяги перед Богом, проти всіх християнських

обовязків, відваживши підняти шаблю на христіян...

— А вони підняли на нас христіян кії, та канчуки, — докинув полковник Ганжа.

„та ще поєдналися на згубу христіян з невірними...

— Поєднаємося й з самим сатаною з рогами, щоб лише лядське ярмо скинути...

„Хоча річ Посполита спромоглася б помстити на вас і певно, що сам Бог благословив би нас у такому ділі, та не хочемо більше проливати христіянської крові...

— Відтепер обіцяють пани нас лише вішати, то кров не буде текти...

„Річ Посполита, схиляючись до вашої просьби...

— От які тепер добросердні... та чорт їх просив, ми жадаємо...

„вона виряжає до вас комісарів, людей знатних і не відмовляє вам вибачіння, та тільки вимагає, щоб ви поперед усього освободили бранців із татарської неволі, звернули увагу на свавольних ватажків загонів, розігнали їх...

— От ще! Пане Хмельницький! Прикажи ставити шибениці на ватажків, щоб, борони Боже, кров христіянську не проливати...

„і віддати їх комісарам, порвіть з Татарами спілку і не заходіть собі ніколи з ними, а тоді сподівайтесь наших комісарів.“

— Аж тоді? Значиться, що ми тих комісарів ніколи не побачимо.

— Ти, пане Виговський, либо нь не дочитав усього, а може пани забули дописати, —

каже обозний Чорнота — там повинен бути такий додаток: зложіть козаки зброю, скріться, йдіть панам робити панщину, та приймайте унію.

Всі стали сміялися.

Тепер читав Виговський листа від канцлера Оссолінського:

„За життя бл. п. короля я був так, як і тепер, вашим приятелем і нераз вихвалював, та підносив під небо вашу хоробрість, лицарство і славу, яку ви собі придбали у війнах за Й. М. короля і річ Посполиту, нашу спільну отчизну. Тим-то для мене дуже журливо тепер почути, що ви взялись до зброї, щоб помститися за ваші кривди на кресових панах. Дуже воно погано, що ви зєдналися з паганами, нашими і вашими споконвічними ворогами. Не краще вам було звернутись під покров Й. М. короля вашого пана і діло по доброму поладнати...“

-- На дурня він скидається... Хіба ми цього не робили?

„Він усе був для вас такий ласкавий, прихильний вам, а ви звернулись до Кримців...“

— З тої прихильності короля прийшло нам стільки добра, що кіт наплакав.

„Тодіб я, як це і перше робив, заступився за вами і допоміг, щоб вас удоволити, і того, хто вкорочує ваші свободи, покарати...“

— На те ѿч у короля і в Оссолінського за короткі руки. Хай хто попробує покарати Ярему...

„Я ѿч без того на початку цього року наладив із моєї канцелярії комісію, котра мала

розслідити кривди, які вам заподіяно, щоб вас удоволити. Та коли ви самі каєтесь за цей гріх, хоч ви кажете, і неповинний, то я заступатимуся за вами на соймі...“

— Той написав, що знов... Як проженемо з України Ляхів панків, жидову та єзуїтів, тоді нам не треба буде комісії. А наш гріх хіба у тому, що так довго терпіли і не зробили того ранше.

— Поки я скажу мое слово, спитаю наших послів до Варшави: чи ви справді у Варшаві так дуже каялися козацьких гріхів і багали прощення?

— Ми ані не каялися, — каже Петрашенко, — ані прощення не просили, бо ми жадних гріхів за козацтвом не почуваемо. Перше питання, яке ми там почули від сенаторів, було: „Чого козацтво від Польщі хоче?“ Ми відповіли, що пани хіба з нас глумляться, коли питаютъ нас про те, що ми стільки разів у наших жалобах просили. На ті жалоби мало одної скрині. Потому ми предложили панам ті пункти, які ми дістали від пана гетьмана, а на це пани начеб поглухли...

Чорнота каже:

— Ці листи можна назвати безсоромними. Лядська хитрість вилазить мов шило з мішка. Пани, як і все, нам нещирі. Хочуть нас комісіями приспати, а зараз зібрати військо і вдарити на нас зненацька. Тих комісій вже було безліч, та все виявилось таке, що на що комісія згодилася і на що пристав і король, те знехтував сойм. Перший ліпший па-

нок, хочби за тим і більшість була, а її ніколи не було, крикнув би: Непозвалям, і все пішлоб у воду. Обіцяють пани у цих листах не забувати на нас. Певно... нагадають собі нас тоді, як їм буде треба нашого труду і крові. А тепер козаки бийтесь в груди, видайте ватажків, а в першу чергу гетьмана, зложіть зброю, та йдіть робити панщину... Давніше, то бодай годували нас цяцьками, а тепер лише ласка і памятливість, а воно те саме, що роса на траві. Високо пани пяти підносять, так швидко забули Жовті води і Корсунь. Треба їм знову пригадати шаблею так, як школярам пригадується аз-буки березовою кашкою.

— Ми всі згодні з тим, що говорив пан обозний. Йдімо далі, щоб і духу лядського на Україні не було, — говорили старшини.

Гетьман каже

— Гарні є справедливі слова пана обозного, та от і я докину від себе дещо на доказ, що пани з нами лукавять і хочуть нас комісіями приспати. У мёне в руках лист самого Кисіля писаний до московського царя, щоб він злучився з Польщею і вдарив на нас із заду. Це пише власною рукою сам Кисіль, котрий пише до мене лесливі і пестливі листи. Гетьман прочитав листа, про який старшини вже знали.

— Тепер, панове, я одної думки з вами: нічого гаятись, йдемо далі. Приїде комісія, то й добре, будемо з нею балакати, а своє робити.

— Славно, пане гетьмане! Йдемо.

А дасть Біг, зайдемо аж у Варшаву і усю Польщу догори дном вивернемо, а пани хай втікають до Гданська, хто цілій остане.

Старшина стала вже розходитись, як прийнесли лист від Кисіля. Його зараз прочитали. Кисіль випоминав козакам не гірше, як піп на проповіді у страсний тиждень, всі гріхи, та жадав покути. Не забув і про свою Гущу, жадав, щоб видали добичу і зброю, та вертали додому, а то Бог буде їх за це карати до десятого коліна. Не обіцював нічого. Про те все поговориться, як приїде до них з комісією. Наприкінці просив Хмельницького, щоб вислав козаків, якіб перевели його безпечно до козацького табору. Йому відписав Хмельницький:

„Ми відпустили Татар додому і хотіли мирно дожидати наших послів з Варшави і комісарів, та що з того? Вишневецький не по християнськи і не по лицарськи зрушив мир, кинувся не так на військо, як на наш безоборонний народ. Палив, різав, на кіл саджав, нашим попам висвердлював очі. Чи можна вірити у панське слово і складати зброю? Як би я таке сказав війську, тоді мене на шаблях рознеслиб. Панів комісарів дожидаю в Константинові, і будуть мені любими гостями.“

А до післанця каже:

— Скажи пану воєводі, що я не маю найменшої причини йому вірити. Він мене улещує, а до московського царя листи пише, щоб з Польщею злучився і на нас насів. Скажи йому мою думку, що коли при помочі

Польщі нас Москва завоює, то те саме буде потім і з Польщею...

Гетьманові не пильно було з комісарами стрінутись, тай нарощне післав Кисілеві таку гірку ділюлю, щоб надто не спішився. З тої комісії і так нічого путнього не вийде, а лише зискається на часі, поки не постягається усі загони і наспіє Орда.

Га Кисіль ні раз не бентежився тим, що Хмельницький знає про його лист до царя. Він аж горів з нетерплячки, щоб чим швидше зробити загоду. Писав листи на всі руки: До Вишневецького, щоб не дразнив козаків і не псуав справи, яку він певно поладнає, писав до митрополита Косова, благаючи його, щоб швидше приїхав до Хмельницького і наклонив його до згоди, писав і до Хмельницького кажучи, що як до шести днів не дасть йому нагоди з ним стрінутись, то він скидає з себе всю відповідальність і вертається до польського війська. Кисіль був певний, що згода зробиться. На його думку причиною війни була лише справа церкви. Усе проче могло обходити лише чернь, а за неї козаки не будуть собі голов розбивати. Авжеж він як православний на спілку з митрополитом зроблять згоду в справі церкви також з православним Хмельницьким і його старшинами, між котрими є багато православних шляхтичів. Ані справжньої причини війни, ані її цілі Кисіль не розумів.

Митрополит повірив теж в удачу Кисілевої місії і зараз поїхав до Хмельницького.

Він так само, як і Кисіль, не розумів інтересів українського народу.

Хмельницький приняв владику з величими почестями. Стріляли з гармат і мушкетів, а найкращий відділ козацького війська стрічав його і робив при нім почесну службу.

Митрополит, стрінувшись з Хмельницьким, заломив руки і заговорив так:

— Сину, сину! Як важко згрішив ти перед Богом! Для своєї особистої справи і кривди підняв ти руку на свою матку отчизну і братню кров проливаєш. Не краще було помсту оставити самому Господеві?

— Це лиш так здається... А коли ближче придивишся і подумаєш, то за кривду одного чоловіка увесь народ не зірветься до зброї. Хтож я такий був? Велике діло — чигиринський сотник! Не одному сотникові, а то й полковникові і голову відрубали, а народ не рушився. Ні, отче владико, то не за кривду Хмельницького, а за кривду всіх народ повстав.

— Але що не кажи, а це Богові противне діло, що ти підняв.

— А те, що пани з народом робили, було Богові миле? Чому ж тоді ніхто не хотів чути наших стонів і плачу, ніхто не брався уговарювати панів, що вони не Богові, а чортові служать? Видно, що Господеві було за багато тих стонів і того плачу, тих важких мук українського народу, і мене вибрав Господь за караочу десницю...

— Це хула, мій сину; спамятайсь...

— Це не хула, а правда, що кривда люд-

ська ніколи не остане непокарана божим Прovidінням. Так я бачу, отче владико, що таким побитом ми ніколи не договоримося до ладу. На вашу думку то український народ завинив у тому, що не хоче давати панам та їх посіпакам здирати шкуру з свого живого тіла. Він повинен терпіти, а пани сотворені на те тільки, щоб пити теплу кров з своїх підданців. Це вже справді хула... Господь сотворив усіх людей на свій образ і подобу і перед Богом усі ми Адамові діти, всі рівні, всі однакові. Це вже не християнська, а панська віра і до такої віри я не хочу приналежати. Хібаж наша християнська віра не позволяє вбити ворога, котрий загрожує моїому життю, як нема на оборону іншого способу? Ми всі способи вичерпали: просили, благали, грозили, а все наче горохом об стіну кидав. Іншого способу нам не осталось, як хіба братися за зброю.

Хмельницький дуже схвилювався. Він бачив, що не говорить з християнським владикою, а з шляхтичем-магнатом, котрий вірить у те, що Господь сотворив дві породи людей: таких, що мають працювати і служити, і таких вибраних ледарів, що мають жити у роскошах із тої кріавової праці

— Можеб в. м. не так дивився на те, коли побачив тих нещасних православних попів, котрим Вишневецький приказав у Немирові очі висвердлювати і на кіл сажати.

Митрополит скаменувся. Хмельницький то не смирна қвечка, котра послухає софізмів, ударить себе в груди й скориться.

— Колиб так справді було, що Господь вибрав тебе караючою десницею, то маєш власті — припинити такий страшний пролив братньої крові...

— Хібаж я цього не хотів? На те я й послів слав у Варшаву. І що з того вийшло? Пани поглумилися над нашими справедливими домаганнями, і мої посли вернули ні з чим. А що до моєї влади, то в. м. її перевіннюєш. Хай би я що небудь зробив проти волі козацької ради, то не жити мені більше. Я пливу на верху розбурханої хвилі народного гніву і здергати її не можу. Можуть її здергати пани магнати, коли поступляться у тому, чого ми жадаємо.

— Ви за багато жадаєте...

— Якже воно? За багато є жадати волі і привернення нам тих прав, які ми вже мали і які нам безсороно відобрано?

Владика не знав уже, що на це сказати. Цілу ту розмову чули Виговський, Чорнота і Ганжа. Він насупив брови і дивився на владику бісом, та крутив з досади вуса, трохи іх не обірвав.

— Всі одним миром мазані, а цьому владіці з під православних риз панські кости сторчати.

Хмельницький задержав у себе владику ще кілька днів. Він заодно перечився з Хмельницьким, то знову просив, та нічого не вдяяв.

— Складич в. м. раду старшин, — говорив Косів, хай я до них промовлю.

— Того не зроблю для безпеченства В. Достойности. В. Достойність не знає душі

того елементу, яким є козацтво під воєнний час. Словами хочби як гарними пожару не погасити. До того треба підходити обережно, щоб не попектись. І хоч мене з того боку підозрівають, що я бажаю панської крові, то це не правда. Я того пожару не піддуваю, а по моїм силам пригашую. Як би не те, то я сьогодні у серпні не стояв би тут, а був під Варшавою. Може я так і зле роблю, так хай мене Бог осудить... А пани замість показати нам ширу волю, збирають на нас з усіх боків військо, підмовляють на нас і московського царя і Турків і Татар і Молдаван, щоб нас у нашій власній крові затопити. Я про все знаю, бо маю всюди моїх людей, котрі мені про все доносять. У мойому війську кипить завзяття і страх перед тим, що може бути завтра. Коли Б. Д. супроти того вийшов поміж них з таким бажанням і радою, як тут переді мною, то з того вийшов би великий бешкет, для нас обох поганий.

— Та хочби вашмосьць не приймав до свого війська стільки черні, що ні кому на ріллі робити...

— Значиться, що Б. Д. прираджуєте мені робити так, щоб мене Ляхи роздавили одним махом? Спасибі за раду. Порадьте краще Ляham, щоб не скликали посполитого рушення, щоб не спроваджували чужоземного війська... Шкода говорити.

Владика відіхав до Київа, не доконавши того, що задумав, ідучи сюди. Його вколо немило, бо він був певний того, що своєю

появою серед козацького православного війська доконає того, чого собі бажав воєвода Кисіль, тай він сам.

Про відїзд владики повідомив гетьман Кисіля і тим дав йому пізнати, що він не такий мякенький, як Кисілеві здавалось.

За той час повстанчі залоги розлилися по всій Україні, нищили панське добро, мордували панів, єзуїтів та жидів, кого лише захопили, нищили костели та кляштори і уся Україна загоріла страшним пожаром. Аж по ріку Случ не стало панського духу, а козаки, стоячи над рікою, гукали:

— Тям Ляші, по Случ наше!

X.

Перина, латина, дитина.

А тим часом на універсал виданий трьома гетьманами збиралося під Глинняни коло Львова коронне військо, зложене з чужоземного війська і посполитого рушення.

Збиралося дуже поволі, бо кожному спішно було обробити жнива і зібрати хліб. У Польщі війшло в звичай, що посполите рушення збиралося мляво, і ніхто не спішився надто. Тепер ще ніхто не сподівався якоїсь хочби нагани від добрячого кн. Домініка, котрий дуже любив вигоду сам. Хмельницький, дізнавшись про таке недотепне командування, назвав зараз цю трійцю: перина, латина, дитина.

До тої недотепності в командуванні прийшла ще одна невидальщина у війську,

а то воєнна рада в головнім штабі, зложена з двадцяти чотирьох сенаторів, що не розуміли воєнного діла, котра мала право наглядати всі розпорядки начальної команди і в рішучій хвилі закладати свій протест, а команда мусіла того послухати. У самому війську, oprіч кількох заливайків, які держали компанію з Заславським, проча шляхта була йому не рада, і тим не хотілось його приказів слухати, а він не мав сили, щоб своїх підвладних до послуху примусити.

Князь Ярема Вишневецький уважав себе обидженим тим, що його гетьманом не вибрали. Про те, щоб піти під команду такого Заславського, про котрого висказувався з найбільшою погордою, не могло бути й мови. Тому-то він зараз зпід Константинова пішов з військом у свій Збараж, куди вже приїхала його жінка Гризельда Замойська з сином. Князь знав собі ціну і загадав тут так довго ждати, поки його не попросять, бо він нікого понад сїбе не призначав. Як прийшов від Заславського призив, щоб поспішав з військом під Глиняни і ставав під його руку, він відповів:

— Скорше позволяю себе Хмельницькому на кіл посадити, ніж піду під руку Заславському, тому бабієві і пяниці. Йому командувати в гаремі якого паши турецького над дівчатами, а не над військом. Заявляю панам, що я стою від тої мерзенної війни оподалік, розпускаю моє військо і виїзджаю з останками моєї мізерії за граници Польщі.

Тоді клякнув перед ним його довірений

шляхтич Машкевич і, зложивши руки, мов до молитви, просив:

— В. м. заклинаю тебе Богом святым і його найсвятішими ранами, заверни це страшне слово, котре вбиває отчизну. Як тебе тут не буде, то твоє імення і твоя лицарська слава перестане лякати ворога річипосполитої. Воно одно здержує ворога на межі Польщі більше, як стотисячна армія.

Тоді вся тут приявна шляхта закричала в один голос:

— Не лишай нас в. м. у такій потребі, не губи річипосполитої і шляхецтва!

— Не я її гублю, а сама собі могилу копає через такі безглазді розпорядки. Віддають команду в такий преважний мент недотепним дурням, а з другого боку посилають до ребелянтів комісарів з тим зрадником шизматицьким Кисілем, а той пише мені молестації, щоб козаків не дразнити і ждати на віслід його переговорів. Щож мені робить? Піду під команду того бабія, а він прикаже мені вибирати для його гарему найкращих дівчат на Україні... Щоб я був фальшивим пророком, але при першім зударі з хлопством ціле військо розлетиться, а пан Домінік дасть ногам знати. Нащож ця ганьба має впасти чорною плямою на мою чисту лицарську славу?

Ще не договорили, як служба дала знати, що якісь пани лицарі домагаються говорити з князем.

То були два поручники з польського війська, Ружицький і Пршиємський, що при-

їхали зпід Глиннян. Їх зараз припустили перед князя, і Ружицький говорив:

— По приказу вищої влади ми привели під Глинняни наші коругви, де саме збирається коронне військо. І тут ми дізналися на превеликий наш жаль і обурення, що команду над військом віддано аж трьом регіментарям, а на першому місці пану Заславському. Зразу вважали ми це за невдалий жарт, поки не перевоналися про правду. Ми готові покласти наші голови в обороні отчизни, та хай же з тої найбільшої нашої жертви буде для неї якийсь хосен. Але класти голови під невмілою командою, яка поведе нас на заріз, нам не хочеться. Для того ми хотіли вертатися зараз додому, та ось довідались, що в. м. є тут недалеко з своїм військом.. І тому приходимо як іменем нашим, так і всеї шляхти прохати в. м. щоб зволив приняти нас під свою руку. З в. м. хочемо побідити, або лицарською смертью полягти.

Ярему начеб медом помастив. Така уважливість до його особи, таке цінування його лицарського таланту розтопили мов віск його завзятість і він умить змінив свою попередню постанову.

— Спасибі вам, панове, за честь, яку ви мені зробили... Приймаю вас з усім товариством під мою руку дуже радо.

— Слава князеві! — кричала шляхта, плещучи в долоні. — Жий нам довгий вік і веди нас до слави і до побіди...

Ружицький і Пршиємський зробили добрий початок. Від тої хвилі стали напливати

до князя нові коругви. Усі команди минали Глинняни і йшли туди. Те саме робили і ті, що вже були під Глиннянами, покидаючи Заславського. Навіть ті, що на соймі проти князя голосували, опинилися тут. Калиновський і Конецпольський перепросили Ярему в привільності всеї шляхти. Заславський опинився тепер ні в цих, ні в тих. Як так далі піде, то він остане без війська, і тоді впаде на нього неслава, що не вмів удержати війська в руках, ще поки стрінув ворога. Йому прирадили поїхати до Яреми і перепроситися з ним, і він послухався. Таке упокорення завзятого ворога дуже влестило гордого Ярему. Він приняв Заславського дуже ввічливо. Заславський говорив:

— Приходжу перший до в. м., бо коли отчизна в небезпеці, всякі привати повинні уступити на бік. Надіюсь, що наші колишні непорозуміння вирівняються і забудуться на полі слави.

— Вітаю вашу м. у себе в гостях і поділяю зовсім ваш погляд, бо розлам у такій хвилі був би гріхом, і довів би до розгрому.

Зараз стали нараджуватися над веденням війни. Заславський розвивав перед ним свої пляни, які Вишневецький приймав з погордливою усмішкою як недотепні. Помітив це горячий сторонник Заславського шляхтич Лаш і не втерпів, щоб не сказати:

— Не на фацеції ми тут приїхали, а щоб порадитись у важному ділі. Не заперечую досвіду і лицарської слави в. м., але знаю, що не всі розуми в одній сидять голові.

Ярема скипів і поглянув люто на Лаша.

— Слушно вашмость говориш. Людський розум сидить у ріжних головах, але я думаю, що в битві повинна рішати одна голова, а не десять.

Заславський зараз поміркував, що неприйстона увага його поплечника попсує справу.

І справді попсувала. Ярема став тепер дуже здергливий. Заславський питав його кілька разів про його думку і почув таку відповідь:

— Не знаю. В. м. гетьмануєш, не я.

Не додоговорились до путнього кінця, і Заславський відіхав ні з чим. Шкода було приїздити і упокорюватися перед гордим ворогом.

Ярема через своїх шпигів знат, що у війську Хмельницького робиться. Знат, що він стягає свої сили під Константинів і вижидает тут хана, та лагодиться вдарити на Поляків. Ярема розумів, що проти такої сили не встоїться з своїми 12 тисячами. Післав Тишкевича до Заславського, щоб обидва війська зедналися. Шляхта, що була при Заславськім, прямо змусила його до того, щоб помирився з Вишневецьким. Зіхалися біля Чолганського каменя і подали собі руки на знак згоди. Тепер Заславський рушив із своїм військом на Константинів. Боєвого війська було у Поляків 36 тисяч, а втрое стільки будо панських слуг. Військо було добре узброєне, аж блистило від багатої сріблом та золотом прикрашеної зброї. А за тим військом тяглися тисячі возів з панським добром для роскоші і вибагливого життя. На возах везли дорогі

шовкюві шатра, яухову постелю, кухні, ванни до купання, меди, горілки, вина, закуски, ла-сощі та паходці. Кожен пан хотів себе перед другим показаги, що він не якийсь там худопахолок, а магнат, що й перед королем не за-соромиться. А з тим усім ішла ціла хмара панських слуг, кухарів, кухтів, цукорників, голярів і передягнених за хлопців дівчат. За-велися бенкети і один садився поперед другого. Про війну мало хто думав. Хібаж то таке важне діло війна з хлопством? Їх можна канчуками розігнати. Повторилося те саме, що на Жовтих водах і під Корсунем. Пани говорили між собою:

— Господи! не помагай ні нам, ні їм, а лише дивись, як ми з тим гультайством справимось.

Пани бенкетували і гуляли, а за їх прикладом ішла й служба й військо. Вони пропивали те, що їм було плачено, а на прожиток грабували дооколичне селянство. Так само робили вже і під Глиннянами, а львівський арцибіскоп писав жалоби на сваволю і грабунки війська, через що його підданці зовсім зубожіли.

Ярема держався з своїм військом подальше. У нього того не було. Просте невибагливе життя і строга дисципліна. Дехто з його війська заздрив жовнірам Заславського, та ніхто не важився йти слідом за тимими. Ярема часто їздив до Заславського, але від бенкетів відмовлявся і не гадав іти під команду Заславського.

Тим часом Хмельницький постягав усі

загони. Вернув і Кривоніс з під Каменця, котрого не здолав узяти. Вернув Лисенко з Вовгурівцями, Ганчур з степовиками, Нечай, Морозенко, Носач з галицькими Русинами, між котрими було багато Гуцулів-опришків, були там Сербіни, Болгари, Волохи і Донці.

Усього війська було у Хмельницького 150 тисяч, але правильного війська не більше 30 тисяч. Проче все, то чернь, втікачі від панів, що назбігалися до батька Хмельницького. Хоч гетьман називав їх своєю правою рукою, то не був з них вдоволений. У тій юрбі бачив він елемент руйнуючий, а він не бажав собі руїни України. Він знат, що багато з них то безідейні товпи, яких метою є грабунок і нажива.

З усею тою силою йшов Хмельницький на Поляків, вижидаючи нетерпеливо Татар, які не приходили. Поки те станеться, він зволікав. З польськими комісарами годі було зійтися, тому написав до Заславського такого листа:

„Вашій милости чолом бємо, та доброго здоровля бажаємо. Примушені гнетом українських панів, та позбавлені наших прав наших нам бл. п. польськими королями нашими добродіями, взяли ми за зброю і стали в обороні наших прав, нашого життя і наших родин, та нашої батьківської віри благочестивої. Та з того ще не виходить, щоб ми через це виступали проти Польщі, нашої спільноЯ матки, за яку її все вважали і вважати будемо. Як лише минеться причина до війни, ми зараз її перепинимо і вернемо до наших

обовязків. А усунення тих причин не залежить від нас, а від сойму і річипосполитої.

Ми дуже радіємо, що можемо розмовляти з в. м., котрому віримо, що буде нашим речником перед соймом і не дасть нас скривити. Приймись в. м. бути посередником між козацтвом і річюпосполитою, а ми все радо приймемо, що в. м. за добре для нас признаєш.“

Заславського начеб медом помастив таким лесливим письмом, що його козаки так поважають і довіряють йому. Скликав зараз раду. Але на тій раді пани посварились. Одні тягли за Заславським, щоб миритись. За тим були православні пани. Їм було пильно вертатися до своїх маєтків полищених на Україні, бо опинилися в скрутнім положенню. Як одновірці з козаками, вони спочували повстанню, але лише до тої межі, щоб польських магнатів, жидів, та унію з України прогнати. Але повстання пішло далеко поза ту межу. Степове кочовниче козацтво виявилося ворогом ріллі й плуга і нищило все, що таку культуру уявляло. Це козацтво показало себе елементом руїнницьким, що загрожував їх побутові, і з тої причини ця шляхта мусіла станути по стороні польської шляхти.

Польські пани ненавиділи тих православних панів і всюди докоряли їм шизмою, зрадою і симпатіями для ребелянтів. Найбільше відчував те скрутне положення між двома силами, між молотом і ковалом польський сенатор, київський воєвода Адам Кисіль. Його маєтності на Україні зруйновало пов-

стання дотла, а в соймі підозрівали його в зраді. Тепер, не можучи дістатися до Хмельницького, зневірився у своїй місії; приїхав до Заславського. Шляхтич Ржемик наклепав на нього перед шляхтою, що Кисіль привіз із собою скрито до польського обозу козаків шпигів. Роззвірена шляхта кинулася зараз перешукувати Кисілеві вози і справді знайшла кількох козаків.

— Зрада, панове! — кричала шляхта, — шизматик не буде ніколи вірним річипосполитій, на кіл з ним, він нас одурив.

— Панове, заспокійтесь! — говорив дріжачим від обурення голосом Кисіль, — ті козаки то заложники від Кривоноса, ми помінялися. Як раз стільки заложників шляхтичів у Кривоноса остало, як ми домовлялися вільного переїзду через Остріг. Погубите ви цих, то й тамтим не жити.

За Кисілем постояв і Обухович. Пани засоромились. Заславський перепросив його при всіх, а Ржемика обіцяв прикладно покарати.

Кисіль плакав.

— За мої заслуги для річипосполитої і для шляхти братів, за те, що життя свого не щадив, лізучи у це полумя, така мені подяка.

Заславський, перепросивши його, запрошив на раду, яка мала відбутися. Йому прочитав Заславський листа Хмельницького і просив ради. Кисіль став знову жалуватися на невдячність.

— А коли мене питаете ради, то ось яка

вона: воюваги, але не битись, не проливати крові, а проволікати, а тим більше зискається, ніж виграною битвою. Хлопству навкучиться таке зволікання, бо завжди висітиме над ними меч Дамокля, котрий може ім упасти на голову тоді, коли цього найменше будуть сподіватись, та коли нам захочеться.

Кисілеву думку підпер шляхтич Добеслав Цехлінський:

— Мені така думка дуже по душі. Зволікаймо і даймо ім час надуматись, а коли скоряться, покажім ім нашу ласку і велико-душність. А як би ми їх стали бити, тоді доведемо їх до одчаю і тоді хіба їх усіх винищимо.

До тої думки пристали ще інші пани.

В часі тої наради Вишневецький аж кипів і не міг висидіти на місці. Нетерплячка його розпирала, поки прийшов до слова. Він устав з місця, мінився на лиці і шарпав вуси.

— Яб пристав до думки тих панів, колиб у козаків було стільки совісти і чести, як у тих панів красномовства. Вони добре радять воювати, а не битись. Цього я моїм простим жовнірським розумом не розберу. Видно, що мое знання за коротке, щоб такі глибокі мудроші розібрati. Виходилоб з того, що коли воріг буде на нас наступати, то ми замість оборонятись, повинні уступати... Куди ж саме? Зразу до Варшави, потім до Гданська, а там уже навкучиться козакам воювати, скоряться і завернуть додому, і зараз підуть панщину робити. А коли ми покажемося для них ласкавими, то позволять і нам

вернутися до наших домівок і будуть нам на-
випередки служити. А тим часом, як ми усту-
пимося, наші маєтки на Україні хлони
рознесуть, а шляхту, яка там осталася, вирі-
жуть без розбору. Мене серце болить слу-
хати такі безчестя. Пани, що таке дораджу-
ють, хотять цілістю отчизни викупити свої
українські берлоги. Я вам, панове, скажу на-
перед, як довго ми зможемо зволікати... Ще
поки роззухвалені козаки проженуть нас на
другий кінець річнополітої, наше військо
здеморалізується і розійдеся додому, бо не
буде його чим заплатити. А вертаючи буде
по дорозі грабувати все, що під руки попа-
деться. Чи не так воно було по московській
війні? А що ви скажете соймові, котрий вас
сюди післав? Як виправдаєте те каригідне
марнотравство часу і грошей? Панове, прига-
дайте собі Солоницю і Кумейки... Тоді побі-
дили ми рішучістю і швидкістю, і могли дик-
тувати наші умови. Чому ж тепер не можемо
такого зробити? Без побіди у битві ніхто не
схоче пристати на наші умови. Зачинаймо не-
гаючись, бо як прийде татарська орда, то
буде за пізно.

На те каже один прихильник Вишневець-
кого:

— Хмельницький з нами хитрить, хоче
виграти на часі. Наше військо рветься до
бою, вихіснуимо той запал, поки він не по-
гас...

Отож Хмельницький допняв своїм лі-
стом того, чого хотів: пани розбилися на два
табори.

Заславський пішов за думкою Кисіля.

— То певне, що побіда за нами. Нема такої сили, щоб нашому війську устоялась, нічого нам і хлопства боятись. Ми можемо його кожної хвилі знищити, та яка нам з того користь вийде? Винищимо хлопство, то хто буде на наших ланах працювати? Самі того не вміємо, і прийдеться нам хіба за жебраним хлібом ходити.

Від того часу Заславський через дві неділі листувався з Хмельницьким. Хмельницький дуже добре зінав, що в польськім таборі робиться і говориться. Його військо в тім часі побільшилося драгунами, котрі цілими юрбами переходили до нього з польського табору. Рівночасно з тими переговорами кошацькі загони нищили дооколичні панські маєтності. Від того часу Вишневецький не був ні разу в таборі Заславського. Вів діло на свою руку окремо. Висилав розізди по околиці, розбивав менші загони, а до табору Хмельницького висилав зручних агентів, щоб бунтували чернь, лякали їх польською силою і карою, яка їх жде, намовляли до покори панам, а все буде їм прощено, як видадуть Хмельницького і старшину. За це не міне їх ще велика нагорода в грошах і звільненню від панщини.

Розізди Вишневецького принесли певну вістку, що орда вже недалеко.

— Той бабій доведе нас всіх до загибелі, — нарікав Вишневецький перед своїми старшинами, — поїдь, вашмосць Машкевичу, до тих півголовків і скажи їм від мене, що

Татари вже йдуть, хай зірвуть безглузді переговори, відміняють заложників, якщо які були дані, і хай вдарять на козаків.

Заславський не хотів тому няти віри.

— То прямо неправда. Хмельницький поступає щиро і хоче згоди. З князя говорить злість, що не він командує військом, а я, ну й ненавидить козацтво...

Але тепер шляхта постояла за Вишневецьким:

— Це вже не так в. м. Князь Ярема говорить правду, всі знаємо його любов до отчизни, котрої не в силі притиснути ні злість, ні ненависть. Мусимо послухати його ради, бо така проволока не доведе до путнього кінця.

Заславський мусів поступитись.

— Га! як ваша така думка, то я не можу ризикувати своєю відповіданістю. Йдемо проти ворога, але поки що не будемо розпочинати генерального бою, бо на те ще час, лише обмежимося до герців з козацтвом. Це також деморалізуючо впливає на ворога, коли побачить, що навіть на герцях не спростає противниківі.

XI.

Під Пилявцями.

Гетьман пішов з цілим військом на Константинів і засів кватирою в пілявецькому замку.

Містечко Пилявці лежить на лівім березі річки Пилявки, правого допливу Случі.

Одна частина тої річки має високі береги, а за тим горбовина, дальший біг річки розливний в широкі багна. В ті багна в одному місці врізувався сухий півостровець. Від нього йшла гребля споєна через річку мостом з другою такою греблею по другому боці тогобічного багниска.

На тім півострові розтаборив Хмельницький своє військо, місце було по обох боках забезпечене багнищами.

Тут відбувалися що дня віча, на яких старшина і попи говорили промови, пояснювали ціль війни, піддержували запал у війську. Воно було одушевлене і рвалося до бою. Хмельницький своєю приявністю дбавав козакам відваги і самопевності. Попи правили молебні за побіду. Ще поки прийшло у те місце - польське військо, Хмельницький приказав на греблі тоЯ сторони покопати півперечні рівчики і напустити водою. Там станили козаки, щоб не перепустити ворога через греблю. Гетьман післав на той бік річки Кривоноса, щоб у сліщний час, як Поляки наступатимуть, ударили на них збоку.

Дня 20 вересня прийшли Поляки і почали бій. На козаків ударили з трьох боків. Лящ і Корецький перейшли річку у брід по-вище греблі, Осечський зробив те саме по-ниже, а Йордан напер спереду. Зудар був такий нагальний, що Чорнота перед Лящем, Корецьким і Осечським мусів уступитися. Таким побитом польські війська знайшлися усі на козацькому боці. Битва скінчилася над вечором перевагою Поляків.

В польськім таборі настала велика радість.

— Ось ми тепер загнали кури до курника, завтра перебємо кури, а півня піймаємо живого.

На другий день вранці зачалося від того, що полковник Ганжа напер на Осєцького з такою завзятістю, що прогнав його за річку. У тім бою Ганжа поляг, але брід був забезпечений. Козаки окопали його зараз ровом і засіли у ньому.

Тої ночі піймано в козацькому таборі польських емісарів, котрих було наслано, щоб баламутити чернь і лякати її.

Вони проповідували, що завтра Поляки певно добудуть козаків, а тоді нікому не буде пощади. Саміж вони бачили, як польське військо бється, і ніхто йому не може устоятись.

— А що буде справді, як пани нас поконають, — говорили налякані мужики поміж собою, — справді варто би завчасу подумати про самих себе. На що нам тої біди? Панів з України прогнали, усякого добра надбали, буде з нас.

— А це й за Хмеля, живого чи мертвого, пани добре заплатилиб, — піддавали емісарі, — таки, люде добрі, робіть діло, поки ще не пізно. Пани обіцюють ще, що за Хмельницького освободять тих, що його видадуть, від усяких повинностей на віки вічні. Пани вже й самі пізнали, що з вами зло поводились, і це більше вже не повториться.

Чернь схвилювалась. Обіцянки були дуже приманливі.

— Тільки воно нелегко буде Хмеля піймати, його добре у замку козаки бережуть.

— Вас більше як козаків. Ви, дурні, даетесь обманювати козакам. Що ви виграєте в цій війні? Тільки всього, що замість польського пана матимете над собою козацького пана. Хто вас тоді оборонить? Хмельницький певно ні, бо то його старшини над вами пануватимуть.

Корніенко ще такої справжньої битви не бачив. Був дуже схвильований. Бачив перемогу Поляків і дуже налякався про долю Хмельницького і всієї України. „Ось пропаде все і ми не встоїмось“ гудило в його голові.

Не міг собі знайти місця. До гетьмана не смів приступити, Чорноти теж не було. Ввечері вийшов він з кватири і блукав по таборі. Бачив, як привозили ранених, і це його ще більше хвилювало, наповняло душу великим смутком. Так блукаючи по таборі, зайшов аж поміж чернь. Вже було тьмаво і ніхто його не помітив. Він почув, що емісарі говорили і як чернь схилялася до їх намов. Він аж задеревів від того, що почув.

„Ось правду говорив гетьман, що на чернь нема що багато покладатись. Чого доброго, а вона тепер у рішаючий мент може набрати бешкету.“ Його взяла страшна лютъ за серце кліщами. Треба полумя гасити, поки не спалахне. Він полетів мов божевільний у те місце, де стояли козаки. Шукав за Чорнотою.

Чорнота як раз сидів при вогні і вечеряв.
Його одежда була покривавлена.

— Батьку, пане обозний, велике нещастя...

— Чого тобі, Олексію, чого такий наляканій? Не журись, ми завтра поправимось, що з тобою?

Корніenko виглядав страшно. По дорозі загубив шапку, волосся розкудовчене, на лиці пополотнів і дріжав усім тілом.

— Там між чернью польські емісарі до бунту намовляють, золоті гори їм обіцюють, щоб гетьмана Ляхам видати, чернь схвилювана до бунту ладиться, — говорив Корніенко, аж йому дух захоплювало.

— Ми зараз лад зробимо, — каже Чорнота встаючи. — Сотнику Мотовило, сюди! Візьми, голубе, свою сотню, під між чернь і приведи сюди цих панських емісарів, що наших мужиків до бунту намовляють. А з ними приведи і тих із черні, що будуть їм найближчі... Ти, Олексію, остань тут, будеш свідкувати.

Олексій бачив, як сотник зібрав свою сотню і бігцем пішов між чернь. Чути було крики і вигуки, а незадовго потім привели перед Чорноту чотирьох емісарів, передягнених за козаків, повязаних, а за ними кількох із черні.

— Вітайте, любі гостенъки, — говорив до них Чорнота, підходячи, — от чого вам захотілось! Не можуть пани поконати нас шаблею, то заходяться зрадою. А вам краще було, щоб на світ не родились. Пізнавай,

Олексію, а дивись добре, бо те, що з ними гетьман зробить, буlob на твоїй совісти.

Олексій пізнав усіх, а мужиків теж.

— Тепер, козаче, біжи до пана гетьмана, розкажи усе і спитай, що з ними зробити?

Олексій побіг що сили на замок.

Гетьман сидів за столом, слухав доповідей старшин і видавав прикази. Побачивши Олексія, він зморщив брови. Він не любив, щоб у таких хвилях йому перешкоджати.

— Пане гетьмане, у таборі між чернью піймали чотирьох емісарів, котрі чернь на-клоняли до бунту.

— Де вони?

— Пан обозний Чорнота держить їх у руках, а мене прислав поспитати пана геть-мана, що з ними зробити?

— Чого тебе з тим прислав, хіба нема посильних? Ти подобаєш на горобяче опу-дало.

— Бо я все підслухав і свідкував.

— Я там зараз буду. Гей, Степане, давай мені коня! Ти йди до Чорноти. І мені свідка буде треба.

Олексій не йшов, а біг, щоб гетьман на-нього не ждав.

За хвилю приїхав Хмельницький з кіль-кома старшинами.

Емісарі, побачивши його, дріжали усім тілом. Бо справді страшно було на гетьмана глянути. Крачасті його чорні брови стяглися над чолом, очі кровю набігли, а ніздря ши-роко розкривались.

— Хто вас сюди прислав? — гримнув на

них, — так говоріть правду, а то горячим залізом розвяжу вам язики.

— Ми від пана князя Вишневецького.

— А не брешете? Чи часом не від Заславського?

— Таки від Яреми. Нам приказав іти під горлом і ми мусіли слухати, бо князь Ярема жартів не знає.

— Тому-то ви прийшли пожартувати зо мною. Ну, гаразд, ми пожартуємо. Олексію, розкажи все, що ти чув і бачив.

Корніenko вже вспів заспокоїтись і розказав усе подрібно.

— Яка та обозна служба, пане обозний, що всяке сміття налажить. Та вибачай, не до тебе сказано, ти цілий день був у потребі. Я інших про це спитаюся.

— Нікого тут винувати, пане гетьмане, що вони до табору вкралисъ, а тих собак, що їх не видали по першім слові, а слухали бунтарів.

— Достанеться усім на горіхи. Цього одного лишити, він занесе від мене письмо до пана Яреми. Тих трьох посадити зараз на кіл, а хлопам повідрубувати голови.

— Помилуй нас, батьку, ми невинуваті, — просилися мужики, клякаючи, — та ми лише слухали, що ті бузовіри говорили.

— Саме за те, що слухали, не піймали і старшині не видали. Зробити це на очах усеї черні, хай знають, що минули у нас ті часи, ясли свої люде видавали ватажків катам у руки панів.

Прийшли зараз могильники*) і стали притісувати, та на вогні припалювати кінчасті коли.

Мужиків повели поміж чернь. За ними поїхав гетьман. Він, сидячи на коні, говорив так голосно, що було чутно до польського обозу:

— Свинопаси, ледарі, нетямуча голото! Завтра головна розправа з нашим відвічним ворогом, а ви на ворожі нашепти вуха наставляєте? Я вас усіх гарматою вибити прикажу, мені таких не треба. Йди знову панщину робити і мов пес панського канчука слухати... Ви між себе панських насланих бунтарів приймаєте, замість їх на куски порвати... За те тим чотирьом, що з ворогом компанію заводили, а може й на нагороду за мою голову мали охоту, відрубається голови, а ви тямте, що кожному так буде.

Він завернув коня і поїхав до замку.

Розпочалася крівава екзекуція. Корнієнко не міг на це дивитись і втік звідсіля. А переходячи тим місцем, де відбувався суд, він побачив на трьох колах коняючих у судорогах нещасних емісарів. Корнієнко, щоб не чути стогону, заткав собі вуха і втікав, що сили.

Гетьман приклікав його до себе:

— Тепер знаєш, що то чернь? На неї не можна покладатись. Ходи сюди, сідай і пиши листа до пана Яреми, який тобі подиктує. Треба його зараз вислати.

Корнієнко став писати:

---

*) Сапери.

„Поручаємся ласці в. м. і доброго здоровля бажаємо.

Ми дуже вдячні в. м. що по того листа прислали своїх післанців. Знаю, що до в. м. послів посылати небезпечно, бо в. м. в своїй панській ласці, як пристало на ката і перевертня, на кіл сажати велів моїх безвинних послів. Але присилати до нас аж чотирьох свояків, чи ренкодайних в. м. по одного листа було за багато. Тому то я приказав тих любих гостей на кіл посадити, а лише одного відсилаю в. м. цілого і здорового. Тільки не гадай в. м., що це вже кінець твоїй експіляції за моїх шістьох добрих людей, котрих я посылав до в. м. явно як послів; не гадай, що я заспокоююсь смертю трьох гультаїв, які важилися моїх людей проти мене бунтувати. Цього безумовно за мало. Дякую в. м. за те, що дав мені в руки ще один доказ своєї лицарськості. Не почуваєш себе в. м. в силі мене на полі слави поконати, то підсилаєш мені збірів, щоб мене поконати зрадою. Пополтай в. м. ще більше, у нас колів доволі, а один то й для в. м. заховаємо, і будь в. м. того певним, що як Господь допоможе мені в. м. в свої руки дістати, то кіл тебе не мине. Кожний кат повинен з тим рахуватися, що й він на колі колись згине.

Дан у націй головній кватирі на пилявецькому замку, дня 20 місяця сентября р. б. 1648.

Богдан Хмельницький власною рукою
гетьман Й. к. м. всього війська
запорожського.“

— Він певно скажеться, як це прочитає, — каже Корніенко.

— Я того не хочу, бо я хочу його живого в руки дістати.

По тій екзекуції довго в ніч гомоніли козаки. Чернь налякалася гетьманського гніву, і стали собі взаємно докоряти та обвинувачувати себе, що треба було зараз тих псубратів піймати і видати старшині.

Цьому епізодові треба приписати, що на другий день з таким завзяттям пішли і козаки і чернь у бій і прогнали ворога на той бік річки, і зараз на березі окопались, а козаки не виходили того дня на герці, і сиділи тихо в таборі. Це панів дуже бентежило. Гадали, що козаки щось недобре замисляють. То певно якісь хитрощі Хмельницького. Бенкети припинились і за курник не згадували...

Та зараз того дня донеслися з козацького табору до панів по тім боці голосні вигукі і крики. Не знали, яка тому причина, додгадувалися ріжного. Може козаки скинули Хмельницького з гетьманства і вибрали іншого? Того боявся Кисіль.

Чув той гомін і Ярема і затирає руки вдоволений, що штука вдалась. Тепер лиш ждати, коли Хмельницького приведуть в кайданах. У цьому його виключна заслуга, а з бунтарями інакше робити не можна. Аж ось приволікся один з чотирьох емісарів, знеможений і голодний, і передав мовчки листа Яремі.

Він, прочитавши його, аж позеленів.

— Чи ти знаєш, що у тім листі написано?

— Ні в. м., мені передали листа запечатаного.

„Твоє щастя, — подумав Ярема, — а то не житиб тобі“

— Що з тамтими сталося?

— На колі згинули.

— Ви були мало обережні, пропало!

Прислухуючися тим безнастанним вигукам у козацькому таборі, дослухались многократъ слова: Аллах, аллах! Один шляхтич каже.

— Маю відомості, що хлопи від Хмельницького втікають, горою наша, незадовго розпічнемо танець.

На те каже один досвідніший:

— Даремно радієте і зле собі ті вигуки толкуєте: Прийшли Татари і тому така радість.

Панів проняло жахом.

Над ранком привіз розізд якогось попа до табору. Його стали питати:

— Чого вчора у козаків так вигукували?

— Я, панове, не хочу нічого скривати, щоб ви мене не мучили даремно. Я втік від Хмельницького до вас з життям. Що мені буде, то буде, але все ж не те, що мене там ждало. Там страшне безголовя, ніхто не хоче слухатися. Чернь пяничить і Хмельницькому погрожується за те, що їх підняв на таке непевне діло. Усе дріжить перед вашою силою. Духовенство не має на чернь жадного впливу. Вчора вісъмох попів повісили. Таке буlob і мені сталося, колиб не втік до вас.

Але не знати, що тепер станеться. Прийшла орда 40.000, за ними йде сам хан із військом, Хмельницький знову зачинає брати гору. Панове, бережіться, щоб вас орда не околила.

Піп говорив з такою певністю у голосі, що всі йому повірили. Він дріжав і просив, щоб йому дали істи. Пани збентежились, тепер і втекти не буде куди.

Того дня рано розпочалася памятна битва під Пилявцями і пани переконалися, що піп говорив правду. Лише число Татар перебільшив, бо тих прийшло лише 4.000. Але Хмельницький порадив собі на те, бо багато козаків передяг у татарську одежду і помішав з Татарами, і вони страшно аллахкали.

Тих усіх Татар післав гетьман на той бік річки і вони з великим криком кинулися на праве крило польського війська. Того ніхто не сподівався, щоб Татари, перейшовши таку дорогу, не спочили, а зараз ішли у бій, це було для всіх несподіванкою. Команда, не сподіваючися тепер наступу, не видала жадних приказів, і ніхто не знав, що йому робити. Кожний командував на свою руку. Виходили суперечні прикази, і ватажки стали між собою сваритись.

Уся увага польського командування звернулася на праве крило, на котре налягали Татари; про прочі фронти забули. Цілу греблю по обох боках залягла густа мрака. З того скористав Чорнота. Він перейшов греблю аж на другий кінець і вдарив на Поляків з фронту в саму середину польського табору. І на це ніхто не був приготований,

і в тім місці козаки не знайшли великого опору. У тім місці кинувся проти Чорноти судомирський полк Витовського, а за ним мінський полк молодого Оссолінського. Тоді Чорнота приказав сурмити до відступу, між козацтвом почулася команда: Завертайсь! І та ціла хвиля, закрита мракою, завернула назад. Ніхто не міг зміркувати, яка то сила.

— Ми горою, — гукали пани, — далі за ними і не щадити нікого!

А козаки втікали все далі, навіть не відстрілювались. Цей відворот подобав на панику, і так собі це толкували Поляки. Треба було використати цю важну хвилю і покласти боротьбі край. Тому-то щораз нові сили перли на греблю, один попихав другого, а все в густій мраці, що не можна було бачити на довготу руки. У такій мрачній темряві, у такій збитій масі людей на ширині греблі не можна було стріляти. Ватаражки підганяли до поспіху, щоб чим швидше перейти греблю, розкинутися по другому боці у широкий фронт і налягти на козацький табор. Чорнота все уступався, поки станув по цім боці греблі. Тепер сталося щось несподіване. Повіяв вітер раз і другий, і мрака стала розступатися. Показалося сонце, стало ясно. З козацького боку почувся громовий голос козацького гетьмана:

— За віру, молодці, за віру, за вашу й ваших онуків волю, за ваше життя!

І тепер побачили Поляки щось таке, від чого кров у жилах ціпеніла. Перед ними стояло козацьке військо у дві лави з мушке-

тами на поготові до стрілу. Затим гріянули стріли раз і другий. Перші польські лави лягли від того мов скошена трава. А затим з боків заревли козацькі гармати. Важкі камяні кулі падали у збиту масу. А тут нікуди рушитись. Поки задні лави завернули, маса падала від куль. Настало пекло. Серед густого рушничного і гарматного вогню прийшлося відступати. Кому було близче, скакав у воду або болото, того, коли не втопився, досягала з берега куля. Мішалися в страшний гул пекельний крик козацтва, зойки і стогін ранених. Кликали рятунку, та нікому було рятувати, бо кожний був у небезпеці і думав про себе. До того гармати стали острілювати другий кінець греблі. Хто туди спрямувався, йшов на очевидну смерть. А іншої дороги не було, хіба в непроходиме грузьке болото. Тепер станув на чолі козаків Чорнота:

— А ну-ко молодці! Ляхи втікають, а ми їх підженемо, щоб швидше втікали, собі на загибель.

Зі скаженим завзяттям пігналися козаки за втікачами. Шаблями, списами, келепами, а то й дрючками били, рубали усіх без розбору. Били по позолочуваних та посріблюваних панцирах та шеломах аж дзвонило. А в другий кінець греблі падали важкі гарматні кулі. Поранені ватажки, Витовський і Оссолінський повскакували в болото, ледве їх жовніри витягли.

А Чорнота з своїми молодцями пруться

далі і далі вперед, перескають копиці трупів, топчуть по ранених.

— Підганяйте їх, хлопці, підганяйте, вже недалеко.

І прогнали їх через усю греблю аж до польського табору. Тоді засурмили до відвороту і козаки стали уступати. Аж тепер мали нагоду побачити, якого чосу завдали ворогові. Уся довга гребля застелена трупом і раненими, що вже не могли рушатися. Лежать трупи на греблі, над болотом і в болоті, та в річці. На мості зломане поруччя. Трупи звисають головою з моста вниз. Не могли впасті, бо їх інші трупи прилягли. Тут полягли два полки, судомирський і мінський, до ноги. І тим коругвам, які прислано на підмогу, дісталося теж. Кривоніс, бачучи, що на греблі твориться, налягав з усеї сили. Битва скінчилася з полуночі. Поляки вскочили у свій табор.

Осіннє ярке сонце 'освічувало кріваве поле змагань гордих панів з гнобленим українським народом.

В козацькому таборі велика радість з віднесеної побіди. Гетьман переїздив по таборі, де вітало його військо радісними окликами.

— Дав нам Бог побіду, братіки! спочиньмо трошки і далі до роботи!

— Кінчай панів, пане гетьмане, не втрачаймо часу!

Чернь вітала його радісно, та сама химерна чернь, котра вчора готова була видати його ворогові на мученичу смерть, за такуж

химерну непевну обіцянку. Та сама чернь витягала тепер із скріток похованіх нею свою вчора перед гнівом гетьмана емісарів і вбивала їх без пощади.

Не такої співали у польському таборі. Такого обороту справи ніхто не сподівався. Як так далі піде, та многонадійне діло скінчиться повним розгромом. До того ще якийсь підманий Татарин зізнав, що велика орда з самим ханом Іслем-Гірєєм вже недалеко, що Хмельницький з Татарами змовився натиснути на польський табор з другого боку і загнати їх у болото.

Пани зібралися на нараду. Один шляхтич говорив:

— Бог зсилає на нас кару за те, що нема між нами згоди, ні єдності, ні порядку, що наші регіментарі не розуміють воєнного діла. Чого нам було зпід Глиннян рушати? Кому прийшло на думку у тім багні слави добувати?

— Мене у тому не винуйте, — боронився Заславський, — я пішов зпід Глиннян за військом, котре мене покинуло, шукаючи собі інших богів. Та тепер не час говорити про те, що було. Нам треба вирішити, що нам тепер робити, щоб з кретесом не пропасті. Рушимо тепер з табором, то воріг насочить на нас по дорозі і геть знищить.

На те каже один з панів:

— Це свята правда. Нам, не лишається нічого іншого, як покинути табор на поталу ворогові і втікати тайком з життям.

Ніхто тому не перечив, всі мовчали, хоч кожному було соромно, що така многонадійна справа пішла таким шляхом. Тоді каже Заславський:

— Я бачу, що всі панове з тою думкою згодні. Не так сталося, як ждалося. Тепер треба заховати наше життя і здоровля на кращі часи на пожиток отчизни і нічого нам не лишається, як утікати з того пекла. Над військом і табором, щоб захистити наш відворот, передаю команду князеві Вишневецькому, хай тепер покаже, що вміє. Рада розійшлась, а кожний спішився до своїх возів, щоб дати службі прикази до втечі.

По півночі того дня не було ж в таборі панів гетьманів. Утекла і уся воєнна рада сенаторів. Конєцпольський передягся за музика, сів на хлопську шкапу і втікав, куди очі несли, щоб не дай Господи, не попасти у руки Татарам. Те саме зробила і служба. Кожен з них забрав з панського добра, що міг забрати, а ридвані і вози полишив на поталу долі. Бо втікати з ридваном, то не те саме, що самому серед розбурханого моря хлопського повстання, яке довкруги кипіло.

Жовніри не зараз помітили втечу гетьманів, а коли це стало звісним, пішов гомін по таборі. Усіми заволоділа безтолкова паніка. Військо пішло навтеки, кожен думав про себе, кудою втікати, а щоб тільки непомітно і не купою. Кожен крився з подуманою дорогою. Але таких доріг не було багато, тому збірався цілий гурток однодорожників, між котрими знову не було згоди. Ізза того

виходила ворожнеча, і кожен хотів другого позбутися.

Заславському було жаль за своїм добром і приказав службі забирати все, навіть ридванів не лишити. Іх справді везли якийсь час, поки не показалося невмоляме: годі! Вози і карети грузли в болоті, зачіпали один за другий, ломились колеса і осі, треба їх було кинути. Служба випрягала коні і втікала на вманя. Заславський втік на коні з одним вірним слугою.

Польський табор опустів, хіба собаки, що були на припоні, вили жалісно...

В козацькому таборі ніхто нічого не зінав. Вночі гетьман складав з старшиною плян завтрашньої битви. Татарів вислано великим колесом заступити панам дорогу. Невтомний Чорнота мав уранці перейти річку і вдарити на польський табор, та змусити ворога до відступу. Гетьман довго ще працював, як рада розійшлася та щойно по півночі приліг трохи спочити.

Уранці рано, ще перед зорею рушив Чорнота з козаками через греблю. Знову густа мрака. На греблі спотикалися на трупах. Перейшли і через міст і другу греблю. Перед ними забовдує польський табор, а в ньому тихо, не чути людських голосів. Перейшли перший вал-возів, зайшли в середину, та хіба пси на них гавкали. Табор порожній, ні живої душі. Чорнота посилає вістку до гетьмана.

Хмельницький, почувши таке, вибіг на двір таки без шапки:

— Гей, козаки молодці! На коні сідайте, Ляхів здогоняти, всі повтікали.

Такий самий приказ післав і до Чорноти.

В козацькому таборі усе заметушилось мов у мурашнику. Сідлали коней і виступали сотнями. Уся козацька кіннота почвалувала через греблю. В погоню пішов Чорнота і Кри-воніс. В таборі остала сама чернь, піхотинці, артилерія і могильники. Козаки здоганяли втікаючі купи і вибивали в пень. Те саме робили і Татари, котрі вийшли з табору ранше і розбрелися по околиці.

А чернь, довідавшися, що сталося, кинулися грабувати польський табор. Даремно спиняли їх десятники й отамани, даремно вговорювали, що треба слухатися старшини, та йти здоганяти втікачів. Нічого не помогло. Чернь, мов стадо шакалів, кинулася на панський табор, грабували, що під руки попалось. Розтягали дорогу одежду і шовкові шатра, брали вина і горілки, брали золоту та срібну посуду, не знаючи навіть, до чого вона служить. А далі стали битися поміж собою за добичу. Грабуючи забували про світ божий, і нічого більше їх не обходило.

Коли шуліка розженеться за куркою, нічого не бачить і можна його палицею вбити, так і цю чернь можна було у той мент ма-лою силою вирубати в пень, і не стямiliсяб, що з ними сталося і коли перейшли на той світ.

А тим часом військо втікало, а ті, що

гнали за ним, опадали з сил, аж коні падали
знеможені на смерть.

Хмельницький, як дізвався про грабунки
черні, дуже лютував і післав піхотинців від-
бирати награблене добро, котре як воєнна
добича мало йти до паю.

— То злодії! Вони на грабунки йшли,
а не волю здобувати. Добича, замість іти до
рівного паю, дістанеться тим ледарям, котрі
найменше до того мають право.

Треба було відбирати нагарбане добро
силою. Хмельницький загрозив, що прикаже
гарматам стріляти. Аж це вгамувало осліп-
лену багатою добичною чернь.

Як перечислили добичу, то вона перехо-
дила своєю величию всяку уяву. Здобули
120.000 возів з кіньми, 80 гармат і на сто мі-
ліонів золотих усякого добра.

Козаки давали золоту тарілку за кухоль
горілки, так само соболеві кожухи.

Зпід Пилявців утікали пани на Констан-
тинів. На них напер Кривоніс. Не стрічав
опору. На мості на Случі стовпилися втікачі.
Міст завалився, багато потонуло в річці,
а прочих вибили в пені.

В часі Пилявецької битви стояв Ярема
з своїм військом оподалік і в битву не встря-
вав. Він гидився Заславським і його розпо-
рядками.

Перед утечею прислав йому Заславський
гетьманську булаву і передав команду над
усім військом.

Як князь прочитав письмо, то аж поса-
танів з досади.

— Тепер нагадав собі Заславський мене? Над ким же я маю гетьманувати? Над моїм військом я отаманую без ласки пана гетьмана, а над отарою баранів мені не хочеться отаманувати. Я повинен, — каже до післанця, — веліти тобі відрубати голову за таку зневагу, але ти йди собі з Богом і завези те письмо назад пану Домінікові, як його де знайдеш. А знайдеш його найпевніше за пічю, або між дівчатами. — З тим словом кинув письмо післанцеві в лицце і показав на двері.

— Боже мій! Чи то вже така Твоя воля, що караєш отчизну тим огидним народом хамів! Поверни, Боже, на них огненні громові стріли, але покарай і тих, що сталися причиною нашого сорому і ґаньби... — Він закрив лицце долонями і став судорожно плакати.

— Боже! Коли я в тому винен, то покарай мене, та не карай, не сороми нашої бідної отчизни.

Він сів на стільці і плакав, ридав гірко, вривано... Плачем виливав із серця накипілій біль.

Довкола нього стояли його старшини, таким його ще ніколи не бачили. Ярема не плакав ніколи. В найбільшому гніві, коли сотки людей велів мучити, коли стони соток мучеників розривали серце, він лише усміхався любязно, тепер плакав.

Ніхто не смів промовити слова, але плач лютої безсердечної людини зробив на всіх велике враження.

Хвиля була дуже важка. Треба було чим швидше щось вирішити, бо леда хвиля звалиться на голову велика ворожа сила, і всі вони пропадуть.

Князь заспокоївся і втер сльози:

— Шикуйте, панове, військо до бою. Зробимо, що дається зробити, але уступати треба, бо не встоїмось.

В таборі засурмили в сурми. Військо стало в порядку, кожний знов, де йому ставати і що робити.

Ярема уступав перед Хмельницьким відбиваючись. По дорозі здергував втікачів і силою та грозьбою підбирав під свою руку.

Козаки наступали йому на пяти, а Татарва, мов ті оси, налітали, тривожили військо і не давали й хвилини супокою.

Ярема побоювався, що й сам може попасті Татарам у руки, і тому уступав чим швидше, щоб йому не заступили дороги.

Польське військо знову перестало існувати. Що уціліло під Пилявцями, гинуло по дорозі. До Львова дійшли самі недобитки з старшин і війська. Старшини сварилися між собою. Один на другого складав вину за погром. Таким побитом потішали себе. Інші потішалися тим, що козаків була така сила, що встоялись їм було неможливо.

Але не всі повтікали. Регіментар королівської гвардії, зложені з самих Німців, Осінський склонився в Константинові і звідси відбивався. Хмельницький вирядив до наступу на оборонний Константинів чернь. Німці відбивались. Тоді пішли до приступу

козаки. Німці не встоялисъ, Константинів взято приступом, а Німців вибито вщент. Осінському поталанило втекти.

На все польське громадянство наляг великий страх. Дехто передбачував кінець світу.

Заславський приїхав до Львова і скрився від людських очей. Його під владні приписували йому причину розгрому. Дехто відгрожувався, що його вбє.

Він, припochивши трохи, виїхав потай із Львова у безпечне місце, до Ряшева.

Хмельницький засів кватирою у Константинові.

Кінець другої частини.

